

O ANALIZĂ A VIETII AGRICOLE ÎN SPAȚIUL EST-CARPATIC ÎN TIMPUL MIGRAȚIILOR TÂRZII (SECOLELE XI-XIII): CONTINUITATE ORI DISCONTINUITATE*

DE

GEORGE BILAVSCHI**

Abstract

In this paper we propose to further examine the possibilities that the late migrations of the 11th – 13th centuries induced periods of growth and decline of agrarian settlements, but also the intensifications of trade and communications in the Eastern Carpathian area. The rhythm and intensity of the invasions are indicative of the reinforcement of the tribal confederation in southern Moldavia and in Wallachia, as a result of the gradual migration of Turkic peoples from North Pontic area to the west.

It is possible that extra-Carpathian territories played the role of buffer zones between the nomads and the Christian states. The function of buffer zones was to reduce the likelihood of conflict, but these regions also feature an opportunity for peaceful exchange, and so they may develop into centers of trade.

During the 11th – 13th centuries, the local communities of Moldavia had the characteristics of a sedentary and rural society, bonded to its traditional occupations, agriculture and stock breeding, completed by artisan occupations. Given the favorable environment, this economic profile was sufficient for subsistence and could occasionally produce a surplus for exchange.

This reexamination of the nomads' way of life and of their influence on agrarian communities suggests that there was much more than just interaction between the civilizations of East and West. Extreme climatic and geographical conditions repeatedly made Central Asian peoples develop modes of subsistence and institutional structures that had huge consequences for world history.

New sources continue to appear and so we hope to be able to rule out some explanations and find support for others. In order to test the explanations for the relation between sedentary/farmer and nomad/warrior/conqueror we need quantitative data with good temporal resolution over the relevant time period and in the relevant regions for settlement, climate change, epidemic diseases, migrations, trade and warfare.

Keywords: *medieval agriculture, agricultural tools, nomads, farmers, East-Carpathian territories, 11th – 13th Centuries, Late Migrations.*

INTRODUCERE

Specialiștii care au studiat evoluția și decăderea organizațiilor politico-militare din spațiul euro-asiatic au evidențiat importanța coridoarelor stepice de transfer ale populațiilor, animalelor, mărfurilor și ideilor, din nordul Caucazului spre zona septentrională a Mării Negre și a Dunării. Șocul schimbărilor climatice și presiunea confederațiilor tribale războinice din zona menționată au determinat mișcări succesive ale comunităților pastorale nomade, care au dezechilibrat viața cotidiană, economică și politică a societăților de agricultori din centrul și estul Europei.

Christopher A. A. Chase-Dunn și Thomas D. Hall au notat importanța relației centru-periferie în cadrul amplelor procese de aculturație, observând că societățile aflate la „granițele” „statelor medievale”¹

* Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și post-doctorală”, cod contract: **POSDRU/159/1.5/S/137832**, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

** Institutul de Arheologie din Iași, bilavschi@arheo.ro.

europene au jucat deseori un rol important în dezvoltarea tehnologiilor și a instituțiilor². Spre exemplu, tributul solicitat în mod constant comunităților pașnice de agricultori a determinat inovări tehnice, tehnologice și, implicit, creșterea producției de cereale și bunuri manufacturate. De asemenea, expedițiile de jaf au obligat (re)organizarea politică și militară a statelor vizate. Astfel, relația dintre centru-periferie se derulează în cadrul unui amplu proces de interacțiuni între societăți aflate în diferite stagii de evoluție (densitate demografică, structură social-economică, politică și culturală). Prin urmare, acest sistem de relații, urmărit în antiteză și comparativ, a fost puternic afectat de undele de șoc succesive ale mișcărilor de populații turcice, care nu au avut numai un impact negativ, dar au și determinat integrarea și unificarea spațiului eurasiatic într-un ansamblu interuman de rețele de comunicare³. Deteriorarea condițiilor climatice și mediul natural ostil au provocat mobilizarea și deplasarea grupurilor de păstori nomazi spre zonele cu pașiști mănoase din extremitatea vestică a stepei euro-asiatice și estul Europei.

David Christian a observat ciclicitatea preschimbărilor climatice, care au determinat la intervale de timp mutarea polului de putere tribal asiatic spre zonele central și est-europene⁴, creând astfel adevărate rețele de transfer și comunicare. Nivelul de adaptabilitate a noilor veniți a înregistrat curbe ascendente și descendente în funcție de gradul de dezvoltare politic și militar a statelor creștine, de variațiile factorilor climatici, de acomodarea și rezistența sistemului imunitar și biologic al acestora la șocurile pandemice. O altă cauză a migrațiilor în masă a reprezentat-o maladiile și bolile epidemice care au cuprins spațiul eurasiatic, afectând astfel comunitățile de păstori nomazi și provocând transferul de populații și incursiunile militare în detrimentul societăților agricole din Europa Centrală și de Est⁵.

Thomas Barfield susține că marile confederații tribale euro-asiatice au progresat sau au decăzut odată cu dezvoltarea și regresul societăților/statelor agricole⁶. Abilitatea liderilor grupurilor nomade de a menține controlul asupra tendințelor centrifuge din interiorul uniunilor tribale s-a bazat pe succesele înregistrate în timpul raidurilor și expedițiilor militare de jaf pe seama comunităților de agricultori, neorganizate politic și militar⁷.

METODOLOGIE ȘI CRONOLOGIE

Reluarea discuțiilor referitoare la evoluția vieții agricole și a tehnicilor de producție în spațiul est-carpatic, în perioada veacurilor XI-XIII, se impune din considerente științifice și metodologice. Pentru clarificarea, susținerea și argumentarea datelor aflate în circuitul istoriografic, precum și a noilor teme de cercetare este necesară coroborarea rezultatelor investigațiilor din varii domenii conexe arheologiei și istoriei, precum lingvistica, etnografia, paleobotanica, arheozoologia, palinologia, geologia, paleo-climatologia, antropologia culturală etc., în cadrul unui demers inter- și multidisciplinar, indispensabil oricărei abordări științifice actuale. Totodată, este necesară reluarea printr-o cercetare obiectivă a unor teorii care servesc mai degrabă intereselor politice naționaliste decât dezideratului științific⁸, mistificând astfel adevărurile istorice și inducând cercetarea în zona absurdului și a derizoriului.

În timp ce limita superioară a intervalului ales este marcat de evenimentele dramatice din timpul invaziei mongole din anii 1241-1242, cu adânci implicații asupra evoluției ulterioare a comunităților omenești din spațiul est-carpatic, pragul diacronic inferior nu coincide cu vreun episod istoric răsunător. Cu toate acestea, din secolele XI-XIV ne parvin o serie de informații utile despre spațiul intra- și

¹ Conceptul de "stat" pentru Evul Mediu este diferit de accepția termenului care desemna structurile politice în perioada modernă (vezi discuțiile la AL-F. Platon in: PLATON, RĂDVAN, MALEON 2010: 254-266).

² CHASE-DUNN, HALL 1997: 147-148.

³ CHASE-DUNN, HALL 1997: 148.

⁴ CHRISTIAN 1994: 173-211.

⁵ McNEILL 1976: 97; THOMPSON 2005: 20-51. Spre exemplu, ciuma bubonică din veacul al XIII-lea care a lovit comunitățile pastorale din spațiul ponto-caspian.

⁶ BARFIELD 1989: 49.

⁷ BARFIELD 1989: 49-50.

⁸ SPINEI 1994: 31.

extracarpatic, precum și despre populația românească arhaică. În plus, anul o mie a reprezentat un moment simbolic în istoria popoarelor Europei medievale⁹.

CADRUL GEOGRAFIC. SOLURI. CONDIȚII CLIMATICE

Spațiul intra- și extracarpatic românesc se situează în estul Europei centrale, la intersecția unor axe fundamentale; pe de o parte, între polii de cultură germanic și slav (nord-vest și nord-est) și grecesc – Imperiul Bizantin – (în sud), iar pe de altă parte, între statele catolice (Ungaria, Polonia), ortodoxismul constantinopolitan și lumea credințelor orientale (taoismul, budismul, mahomedanismul), șamaniste și magico-animiste. Diversitatea peisajului fizico-geografic, caracterizat prin existența subunităților topografice interconectate (văile cursurilor de apă străbat zona deluroasă și de câmpie), a constituit un cadru prielnic desfășurării activităților antropice diverse (cultivarea plantelor, creșterea animalelor, meșteșugul lemnului, al pietrei, mineritul, prelucrarea metalelor etc.). Această unitate funcțională a permis forme variate de agricultură până la altitudinea de 1200-1300 m, unde au existat așezări sezoniere. De asemenea, practicile agricole și pastorale s-au derulat într-un cadru amplu, marcat de alternanța zonelor de deal și câmpie, conectate prin extraordinara rețea hidrografică și văi. Osatura a reprezentat-o lanțul muntos carpatic, care ocupă zona centrală a teritoriului românesc, cu extindere radială spre regiunile joase prin dealuri dispuse circumferențial în interiorul și exteriorul Carpaților. Carpații Orientali au constituit atât o zonă defensivă, adăpostind în vremuri tulburi comunitățile sedentare indigene, cât și un spațiu de tranzit și sursă inepuizabilă de resurse de suprafață și subterane. Trecătorile au fost utilizate ca adevărate căi de tranziție a oamenilor, bunurilor, mărfurilor, animalelor, tehnologiilor și ideilor. Totodată, zona montană a oferit cadrul fundamental al transumanței românești, care cuprindea în realitate o arie amplă, delimitată de Carpați, Dunăre și Marea Neagră. De asemenea, platourile, dealurile, câmpiile și văile Moldovei au oferit condiții favorabile activităților agricole, marcate însă de fluctuațiile climatice specifice epocilor geo-istorice. Prezența surselor de apă (râuri, pâraie, lacuri, iazuri, bălți) au influențat microclimatul anumitor regiuni, trasând totodată căile de comunicație și determinând constituirea așezărilor umane și specificul îndeletnicirilor locuitorilor acestora. Cu toate acestea, diversitatea și dispunerea echilibrată a peisajului geografic al Moldovei au permis desfășurarea diferitelor activități economice și specializări meșteșugărești (minerit, prelucrarea pietrei, a metalelor, a osului, a lemnului, a pieilor etc.).

Bogățiile solului și ale subsolului au generat sursele primare ale îndeletnicirilor cotidiene. Faeoziomurile, preluvosolurile și luvosolurile predomină structura pedologică a Moldovei, fiind utilizabile pentru diverse culturi, precum și pentru alternarea diverselor tipuri de specii agricole. Prelungirea vestică a stepei eurasiatice (zona cuprinsă între râurile Moldova și Siret, Câmpia Moldovei) se caracterizează prin diverse subtipuri de cernoziom (tipic, calcaric, argic, cambic, salinic etc.). În timp ce podișul Moldovei (podisul Sucevei, al Bârladului, dealurile Tutovei, Fălciului și Covurluiului) este acoperit de luvisoluri, soluri sărace, care nu generează producții substanțiale, peisajul pedologic al zonei subcarpatice este compus din soluri podzolite, brune de pădure și soluri brun-roșcate¹⁰. Oscilațiile valorilor termice (temperaturi scăzute iarna și crescute în timpul verii) nu au împiedicat desfășurarea activităților agricole și a îndeletnicirilor cotidiene. Cu siguranță, văile râurilor și depresiunile au creat microclimate cu profunde implicații asupra preocupărilor vieții ordinare și economice. Preschimbările climatice au avut o evoluție ciclică și graduală, afectând dezvoltarea și regresul productivității agricole, ceea ce a determinat implicit și progresul statelor și a comunităților omenești. Spre exemplu, stepa eurasiatică a fost predispusă la prefaceri climatice senzaționale (regimul temperaturilor și a precipitațiilor precar care a generat deșertificarea regiunilor pastorale), afectând astfel activitățile economice ale populațiilor nomade și cauzând astfel exodul acestora spre zonele cu câmpii și pajiști fertile, ocupate de comunitățile agricole sedentare din vest¹¹. De asemenea, peisajul agricol al statelor medievale europene a fost puternic influențat de un complex de factori, precum despădurirea excesivă, eroziunea solurilor, construirea sistemelor de irigații etc.

⁹ DUBY 1996; BARTHELEMY 2002; SPINEI 1994: 14.

¹⁰ POSEA, POPESCU, IELENICZ 1974: 34-35; MUNTEANU, FLOREA 2009; FLOREA, MUNTEANU 2012.

¹¹ CRIBB 1991: 22; GOLDEN 1998: 38.

CONTRIBUȚII ISTORIOGRAFICE

Sursele scrise referitoare la agricultura medievală și structurile rurale din spațiul est-carpatic oferă doar informații lacunare, de regulă, eronate. În plus, istoriografia românească întâmpină greutăți legate și de sistematizarea, valorificarea și diseminarea rezultatelor cercetărilor arheologice. Cu toate acestea, dacă izvoarele documentare nu ne oferă riguros suficiente date, arheologia încearcă să suplinească lacunele informaționale. Știri disparate se regăsesc în cronici, în relatările și rapoartele călătorilor străini, ale misionarilor, peregrinilor, ale emisarilor sau negustorilor ce au vizitat ori tranzitat zonele de la nordul gurilor Dunării și de la est de Carpați. Din păcate, datele sunt precare și doar o reevaluare riguroasă a întregului fond de documente editate și inedite poate aduce rezolvarea chestiunilor necunoscute și contradictorii referitoare la evoluția agriculturii medievale în perioada premergătoare constituirii statului medieval la est de Carpați.

Primele știri cu privire la geografia fizică, bogățiile solului, la agricultură, industria minieră și metalurgică din Moldova ne parvin din *Descriptio Moldaviae*, lucrarea principelui cărturar Dimitrie Cantemir¹². Însă aceste date sunt ecouri târzii ale unor realități istorice timpurii. Alte informații difuze, însă foarte utile, se regăsesc în însemnările, rapoartele și notele peregrinilor străini, ce au intrat în contact cu realitățile social-economice ale vremii. Majoritatea relațiilor de călătorie au fost publicate în seria de volume *Călători străini despre Țările Române*, coordonată de M. Holban¹³.

Cercetările referitoare la agricultura din spațiul românesc au intrat în sfera preocupărilor filologilor, lingviștilor, agronomilor, etnografilor și ale geografilor din ultimul sfert al secolului al XIX-lea și prima jumătate a veacului următor¹⁴.

După cel de-al Doilea Război Mondial, date relevante se regăsesc în preocupările etnografilor K. Kós¹⁵, G. Moraru-Popa¹⁶, F. Lorinț¹⁷ și Z. Mihail¹⁸, precum și ale etnologului R. Vulcănescu, ce a finalizat în 1967 două studii remarcabile¹⁹, ori ale lingvistului S. Dumistrăcel²⁰.

La sfârșitul deceniului al șaptelea al veacului trecut, M. Comșa și C. Constantinescu au publicat depozitul de unelte agricole, arme și alte obiecte din metal, descoperit la Dragosloveni, în județul Vrancea, prilej cu care au fost identificate anumite tipuri ale instrumentelor agricole din perioada medievală timpurie, din spațiul carpato-nistean²¹. Primele studii notabile referitoare la evoluția plugului au fost cele ale lui N. Edroiu²². Istoricul clujean a efectuat o analiză amănunțită a genezei și evoluției plugului, considerând că trecerea de la *aratrum* la instrumentul complex, prevăzut cu brăzdar simetric și cormană mobilă, s-a realizat probabil în contextul primelor contacte cu populațiile germanice ori slave²³.

Cele mai interesante idei, teorii, tipologii și cronologii pentru diverse tipuri de unelte îi aparțin regretatului istoric ieșean V. Neamțu, de numele căruia se leagă cele mai semnificative rezultate în istoriografia românească referitoare la prefacerile din domeniul agriculturii arhaice. În lucrările sale, V. Neamțu a coroborat datele investigațiilor istorice, arheologice, lingvistice, etnografice, folclorice și

¹² Cantemir: 43-52.

¹³ Informații insuficiente, lapidare și disparate se regăsesc în relatările călătorilor străini, aceste relații de călătorie fiind adunate în volumul coordonat și editat de M. Holban (*Călători I*).

¹⁴ HASDEU 1874: 49 și urm.; HASDEU 1874a: 157 și urm.; HASDEU 1874b: 234-235; HASDEU I-III; CANCEL 1913: 3-27; CANCEL 1921; PUȘCARIU 1905; PUȘCARIU 1976; BOCĂNEȚU 1926: 121-279; RADIANU 1909; AURELIAN 1884: 5-38; AURELIAN 1891; PAMFILE 1915; PAMFILE 1927; BUNGESCU 1932; BUNGESCU 1934; Bungescu a reluat atât ideile despre evoluția plugului enunțate anterior, cât și ilustrația tipărită în lucrarea de referință a specialistului german R. Braungart (BRAUNGART 1912); RĂDULESCU 1942: 38-55;

¹⁵ KÓS 1958: 295-302.

¹⁶ MORARU-POPA 1967: 146-154; MORARU-POPA 1968; MORARU-POPA 1970; MORARU-POPA 1975: 132-148.

¹⁷ LORINȚ 1967: 346-354.

¹⁸ MIHAIL 1981: 47-57. Z. Mihail a realizat o tipologie concisă a instrumentarului agricol sud-est european.

¹⁹ VULCĂNESCU 1967; VULCĂNESCU 1967a: 97-107. Studiile au reprezentat finalizarea unei îndelungate perioade de investigații de specialitate efectuate în Câmpia Dunării și Carpații Meridionali.

²⁰ DUMISTRĂCEL 1962: 167-208.

²¹ COMȘA, CONSTANTINESCU 1969: 425-436.

²² EDROIU, GYULAI 1966: 307-344; EDROIU 1970: 20-32; EDROIU 1971: 95-117.

²³ EDROIU 1971: 95-96.

iconografice. Cercetările sale s-au orientat atât către studiul tehnicilor de producție agrară, cât și spre analiza și sistematizarea utilajului folosit de către comunitățile omenești din spațiul intra- și extracarpatic românesc, din Paleolitic și până în veacul al XVIII-lea²⁴. Istoricul bucureștean Șt. Olteanu a publicat câteva lucrări importante pentru cunoașterea economiei agricole și meșteșugărești din secolele X-XIV²⁵. Deși, deosebit de utile cercetărilor în domeniu, investigațiile istoricilor V. Neamțu și Șt. Olteanu s-au bazat pe metodologia de investigare specifică perioadei anterioare anilor '90 ai veacului trecut, pe paradigme materialist-marxiste de interpretare și pe baza de documentare arheologică disponibilă la acea dată. Alte câteva contribuții notabile privind evoluția uneltelor de tăiat (topoare, securi, bărzi) medievale descoperite pe teritoriul României au sporit volumul istoriografic de specialitate²⁶.

O serie de date se regăsesc în cele două proiecte ample, tutelate de Academia Română, în cadrul cărora s-au alocat spații însemnate chestiunilor legate de instrumentarul agricol și evoluția spațiului rural arhaic românesc²⁷.

Deși tangențial, sistemul agricol medieval din veacurile X-XIV a intrat în sfera preocupărilor unor specialiști, ce au publicat cercetări parțiale în cadrul monografiilor arheologice, a unor volume colective ori studii secvențiale etc.²⁸

A. Canache și F. Curta au reluat discuțiile referitoare la tipologia, cronologia și semnificația unor depozite de unelte și arme timpurii, descoperite pe teritoriul României²⁹. Mult mai recente sunt contribuțiile semnatarului acestui studiu, care a dezvoltat temele de cercetare abordate în lucrarea de doctorat³⁰.

Economia agricolă medievală în perioada prestatală a concentrat și preocupările istoricilor și arheologilor afiliați centrelor de cercetare din Republica Moldova³¹. Însă cel mai important studiu aparține specialiștilor P. P. Birnea și T. Reaboi, ce au publicat într-un volum inventarul a două depozite de unelte agricole, descoperite în anii '60 și '80 ai veacului trecut³². Lucrarea are meritul de a pune în circuitul istoriografic de specialitate o tipologie diversificată de unelte agricole specifice perioadei premergătoare constituirii statale la est de Carpați, ceea ce reprezintă un argument temeinic al practicării neîntrerupte a practicilor agricole de către populația românească arhaică chiar în contextul de instabilitate politică și militară determinat de raidurile războinicilor nomazi (pecenegi, uzi, cumani, mongoli). Cercetările recente de la Ialoveni introduce în circuitul de specialitate câteva piese inedite și determină totodată reluarea unor discuții referitoare la depozitele de instrumente agricole descoperite la Orheiul Vechi³³.

Demersurile cu caracter interdisciplinar nu ar trebui să excludă rezultatele investigațiilor etnografice, însă chestiunea vieții agricole și pastorale moderne necesită o filtrare atentă, datele obținute având valoare științifică doar pentru ultimele două secole ale Evului Mediu (veacurile XVII-XVIII)³⁴. Din

²⁴ NEAMȚU 1966: 293-316; NEAMȚU 1967: 533-552; NEAMȚU 1970: 423-438; NEAMȚU 1972: 331-344; NEAMȚU 1975.

²⁵ OLTEANU, ȘERBAN 1969; OLTEANU 1971: 31-44; OLTEANU 1974: 35-55; OLTEANU 1997.

²⁶ EMANDI 1979: 261-269; EMANDI 1981: 19-65; EMANDI 1981a: 164-184; ALEXIANU, SCORTĂNU 1987: 159-165; TEODOR 2003: 541-554; ARTIMON 1989: 215-221; ANDRONIC 1993: 283-284.

²⁷ *Istoria României* I: 7, 67, 72-73, 396-397; *Istoria României* II: 18-30, 60-63, 88-90, 223-227, 284, 554, 573-578, 764, 826, 880; *Istoria Românilor* III: 58-81, 157-233, 260-317, 365-408, 584-597; *Istoria Românilor* IV: 59-69.

²⁸ COMAN 1971: 87-96; COMAN 1980; COMAN 1983: 53-66; MATEI, EMANDI 1982; PARAGINĂ 2002; SPINEI 1980: 217-242; SPINEI 1981: 93-162; SPINEI 1985; SPINEI 1994; SPINEI 2009; TEODOR 1973: 223-232; TEODOR, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, SPINEI 1975: 299-312; TEODOR 1978; TEODOR 1980; TEODOR 1983: 16-24; TEODOR 1996; TEODOR 1997; TENTIUC 1996; CONSTANTINESCU 1991: 109-120; CONSTANTINESCU 1999; ANDRONIC 2001: 219-282; ANDRONIC 2003.

²⁹ CANACHE, CURTA 1994: 179-221.

³⁰ BILAVSCHI 2008: 9-36; BILAVSCHI 2009: 33-68; BILAVSCHI 2013: 119-151; BILAVSCHI 2014: 135-155.

³¹ FEDOROV 1960; BILEȚKI 1962: 112-132; DEMČENKO 1964: 21-76; POLEVOJ 1969: 66-90; ABYZOVA, BÎRNEA, NUDEL'MAN 1980; PARASCA 1980: 62-84; CORLĂTEANU-GRANCIUC 1999: 28-45; POSTICĂ 1999: 268-279; POSTICĂ 2006; POSTICĂ 2007; TABUNCIC 2004: 213-221; MUȘTEAȚĂ 2005; MUȘTEAȚĂ 2008: 37-53.

³² BÎRNEA, REABOI 2000. Despre cele două depozite cu unelte agricole descoperite în apropiere de Orheiul Vechi vezi și SPINEI 1994: 247 și SMIRNOV 1965: 42.

³³ VORNIC *et. al.* 2008: 186-208.

³⁴ PRECUP 1926; OȚEL 1936; VUIA 1964; DUNĂRE 1968: 529-550; DUNĂRE 1969: 116-138; DUNĂRE 1972: 107-156; DUNĂRE 1972a: 157-242; DUNĂRE 1977: 764-767; DONAT 1973: 78-103; CONSTANTINESCU-MIRCEȘTI 1976;

păcate, toate enunțurile referitoare la agricultura secolelor X-XIV, bazate exclusiv pe argumentele etnografice, se înscriu în sfera cercetărilor speculative și a concluziilor subiective.

Problema evoluției tipologice a instrumentarului agricol medieval timpuriu a atras atenția și a fost dezbătută de o serie de cercetători străini, ce au obținut rezultate esențiale pentru viitoarea cercetare a instrumentarului agricol medieval din spațiul central și est-european³⁵.

CONTEXTUL POLITICO-MILITAR

Lipsa structurilor politice în spațiul extra-carpatic românesc, interesele geo-strategie ale regatului ungar, precum și incursiunile militare ale populațiilor nomade au determinat perioadele de progres și regres a economiei comunităților românești arhaice. Efectul negativ al acestor factori determinanți a fost compensat de realități economice evidențiate doar de descoperirile arheologice – progresul tehnologic, acumulările de produse, intensificarea raporturilor de schimb comercial și conturarea căilor de comunicație în teritoriile est-carpătice. Din informațiile oferite indirect de sursele istorice, se pare că zonele carpato-nistrene au jucat rolul unor zone-tampon între comunitățile de migratori și societățile creștine. Acest spațiu interpus între două sisteme de viață complet diferite a recepționat din plin șocurile succesive ale mișcărilor de populație fino-ugrică, turcică și mongoloidă, care au generat adevărate crize demografice, economice și politice. De asemenea, acest teritoriu a constituit și scena derulării relațiilor pașnice de negoț și a contactelor culturale reciproce. În opinia reputatului specialist V. Spinei, penetrarea și stabilirea grupurilor de războinici nomazi (pecenegi, cabaro-chazari, uzi, berendei, cumani, mongoli) în apropierea gurilor Dunării, apoi în sudul Moldovei și nordul Munteniei, au determinat destabilizarea sistemului structurilor rurale al autohtonilor, generând exodul masiv al acestora spre zonele împădurite și înalte, menite să asigure protecție împotriva raidurilor militare devastatoare³⁶. Cadența și forța expedițiilor militare în zonele subcarpatice (pecenegii au atacat regiunile de la Dunărea de Jos în anii 1025/1027, 1032/1033, 1034, 1035, 1036; ori incursiunile cumanilor din anii 1114, 1123/1124, 1147 1198 asupra aceluiași teritorii) sunt indicii ale mișcărilor de populații din spațiul caspic, precum și ale regroupărilor demografice din arealul nord și vest-pontic³⁷. Dovezile prezenței lor în zonă sunt de natură atât arheologică, cât și documentară, acestea dezvăluind nu numai evenimentele nefaste, dar și raporturile comerciale cu comunitățile indigene. Spre exemplu, Ioannes Skylitzes, Ioannes Kedrenos sau Anna Comnena³⁸, dar și cronicile apusene (Cronica lui Otto von Freising și a succesorului său Rahewin – *Gesta Frederici*³⁹; Bula regelui Andrei II⁴⁰), relatează succint, însă sugestiv, conviețuirea dintre populațiile turcice și vlahi în spațiul extracarpatic românesc. La Anna Comnena se regăsesc mențiuni referitoare la cultivarea meiului și a altor cereale în regiunile din nordul Dunării⁴¹. Cu siguranță, interacțiunea dintre cele două grupări nu a fost dominată numai de aspectul violent, ci a fost marcată și de stabilirea unor contacte pașnice, de acceptare reciprocă și conviețuire în limitele aceluiași teritorii. Probabil, acest climat favorabil desfășurării activităților ordinare, dar și războinice, de către comunitățile turcice a determinat liderii politici maghiari să recurgă la măsuri ofensive, de natură politică, dar și religioasă-strategică. Astfel de demersuri le-au reprezentat edificarea unor fortificații

POPESCU-SIRETEANU 1980; BLĂNARU 2002; DĂNULEȚ 2006.

³⁵ BRAUNGART 1912; LESER 1931; HAUDRICOURT, JEAN-BRUNHES DELAMARRE 1955; VYJAROVA 1956; BRATANIĆ 1960: 78-120; MARINOV 1960: 569-574; MARINOV 1978: 162-177; ČANGOVA 1962: 19-55; NOVIKOV 1963: 99-136; ABEL 1967; BALASSA 1971: 411-437; BALASSA 1975: 242-255; BALASSA 1993: 55-62; HUSA 1971; HUSA, PETRÁŇ, ŠUBRTOVÁ 1986; KRASNOV 1971: 27-54; ČERNECHOV 1972: 135-148; ČERNECHOV 1972a: 34-50; DUKOV 1973: 47-50; JEAN-BRUNHES DELAMARRE 1985; OSTUNI 1986; HENNING 1987; etc.

³⁶ SPINEI 1977: 12-13; SPINEI 2003: 120.

³⁷ SPINEI 2003: 120.

³⁸ Skylitzès: 329-330, 373, 385, 397, 399; Kedrenos II: 483-484, 499, 512, 515-515; Anne Comnène II: 82; DIACONU 1970: 39-49, 57, n. 161; SPINEI 2009: 106-107, 226-227.

³⁹ *Gesta Frederici*: 192-193, *apud* SPINEI 2009: 226.

⁴⁰ SPINEI 2009: 121-122 și urm.

⁴¹ Anne Comnène II: 81-82. Fiica împăratului Alexios I Comnenul susținea că din cauza campaniilor militare și a invaziilor populațiilor migratoare ogoarele au rămas pustii și nelucrate.

la est de Carpați⁴², acordarea de posesiuni teritoriale și avantaje politice ordinului teutonic în Țara Bârsei⁴³, precum și constituirea Episcopiei cumanilor, cu acceptul și sprijin pontifical⁴⁴.

Comunitățile românești viețuiau doar în structuri rurale, însă contextul politico-militar a cauzat, cu siguranță, și coagularea unor uniuni de obști, care au generat viitoarele nuclee administrativ-politice și care au avut în frunte un plenipotențiar, împuternicit să stabilească contacte cu liderii triburilor turcice. În plus, investigațiile arheologice întreprinse la Fundu Herței, Dersca, Hudum, Alcedar, Echimăuți, Rudi și Calfa au evidențiat așezări fortificate care au suferit distrugerii totale sau parțiale, cel mai probabil în urma atacurilor pecenegilor sau cumanilor⁴⁵. Stabilirea sălașurilor și a bazelor de atac în Bugeac, Bărgan și în vecinătăți, în zonele acoperite cu vegetație abundentă, a provocat retragerea comunităților autohtone spre zonele deluroase din centrul și vestul Moldovei, la adăpostul pădurilor (Pl. I-II). Pentru secolele XI-XIII, cercetările arheologice au marcat atât concentrarea nucleelor de locuire ale războinicilor migratori, cât și ale populațiilor indigene de agricultori și păstori. În aceste zone de stabilire a grupurilor turcice, datele arheologice evidențiază frecvența inconsistentă a urmelor de locuire specifice comunităților autohtone în detrimentul ponderii masive a mormintelor celor dintâi (gropi sepulcrale simple sau structuri tumulare), realitate mult mai accentuată pentru secolele XII-XIII⁴⁶. Deplasarea comunităților românești spre zonele înalte și împădurite le-a oferit acestora o izolare relativă, însă nu protecție completă față de grupurile pastoral-militare. Cu certitudine, raporturile n-au fost dominate doar de atitudinea ostilă a celor din urmă, ci s-au derulat și sub auspiciile unor contacte economice, mai mult sau mai puțin avantajoase pentru autohtoni. Astfel, în schimbul unor „dări” (cereale, animale, sclavi, lingouri și obiecte finite din metal etc.), liderii triburilor turcice ar fi oferit protecție și promisiuni de încetare a incursiunilor pentru jaf. În cele din urmă, grupurile nomade fie au fost asimilate, fie au migrat spre zonele sud-dunărene, fie au fost dispersate în urma conflictelor militare cu statele creștine învecinate (Imperiul Bizantin, Țaratul bulgar, Ungaria). Astfel, perioadele de descreștere demografică și regres economic (provocate de intensificarea activităților de jaf și distrugere a așezărilor autohtonilor de către nomazi) au alternat cu etapele de întremare numerică a comunităților românești arhaice și de dezvoltare sensibilă a practicilor agricole și meșteșugărești.

Raidurile militare ale turanicilor au vizat în principal teritoriile statelor creștine, mult mai bine organizate din punct de vedere economic decât structurile administrativ-teritoriale ale locuitorilor spațiului intra- și extracarpatic. Proviiziile de alimente și animale, care să susțină incursiunile războinice dincolo de munți, în regatul angevin, au fost obținute prin jefuirea comunităților de agricultori. Astfel, teritoriile est-carpătice au devenit bază materială pentru acțiunile belicoase ale nomazilor. Spre exemplu, călugărul apulian Rogerius menționează în *Carmen miserabile* că mongolii au susținut campania militară împotriva Ungariei cu provizii dobândite prin prăduirea vlahilor și a celorlalte populații din zona carpato-dunăreano-nistreană. Jafurile s-au produs atât la trecerea acestora peste Carpați, cât și la retragerea lor precipitată, când au provocat pagube materiale considerabile, dar și decimarea populațiilor de agricultori, prin uciderea ori luarea în robie a acestora⁴⁷. Cronicile latine menționează că numărul celor răpuși de săbiile mongolilor sau

⁴² SPINEI: 2009: 142. În secolul al XIII-lea, ungurii au ridicat fortificația de la Bâta Doamnei (Piatra Neamț, jud. Neamț). Acest punct de observație avea menirea să controleze valea Bistriței, care asigura tranzitul dinspre Moldova spre Transilvania, prin trecătorile Carpaților Orientali (vezi și n. 378). Cercetările arheologice din acest sit au depistat un nivel consistent de distrugere datat pe baza materialului în a doua jumătate a veacului al XIII-lea. Nimicirea centrului de observație și rezistență de la est de Carpați poate fi atribuită grupurilor de mongoli care au tranzitat Moldova spre Ungaria, care au eliminat astfel „observatorul” maghiar din această zonă strategică.

⁴³ Prin instalarea teutonilor în Țara Bârsei și acordarea de privilegii acestora, regalitatea maghiară a dorit să stăvilească incursiunile militare ale cumanilor. TURCUȘ 2001: p. 205-233; SPINEI: 2009: 146-148; n. 386-394.

⁴⁴ PAPACOSTEA 1993: 66-76; TURCUȘ 2001: 159-160; FERENȚ 2004: 243-271; SPINEI 2008: 413-456; SPINEI 2009: 154-156, 355, 357. În jurisdicția Episcopiei intrau teritoriile din sud-estul Transilvaniei, nord-estul Munteniei și sud-vestul Moldovei, locuite de comunități preponderant românești.

⁴⁵ PETRESCU-DÎMBOVIȚA, TEODOR, SPINEI 1971: 363-383; PETRESCU-DÎMBOVIȚA, TEODOR, SPINEI 1974: 79-100; PETRESCU-DÎMBOVIȚA, TEODOR 1987; SPINEI, POPOVICI-BALTĂ 1974: 115-134; SPINEI, POPOVICI 1985: 74-88; SPINEI 1988: 233-247; TEODOR 1978a: 69-71; POSTICĂ 1985: 156-168; MUSTEAȚĂ 2005: 25-26, 34-37, 39, 41-51, 55-59, 62-83, 101, 121, 201-202, 125-135; SPINEI 2009: 89.

⁴⁶ SPINEI 1975: 265-276; SPINEI 1985: 97-99; SPINEI 2003: 152, 291; fig. 27 (harta descoperirilor de morminte turanice; secolele X-XIII); POSTICĂ 1999a: 334.

⁴⁷ M. Rogerii *Carmen miserabile*: 32-33, 49-51, 54-57.

de ciumă depășise valoric mulțimea celor luați în captivitate⁴⁸. Cu toate acestea, deși reduse numeric și obligate să-și continue activitățile în zonele înalte și împădurite, cu soluri și un climat mai puțin prielnic executării lucrărilor agricole, comunitățile românești arhaice au continuat să reprezinte o prezență constantă în aceste teritorii. Descoperirile arheologice, dar și sursele scrise, o pot confirma (Pl. I-II)⁴⁹.

Deosebirile în ceea ce privește structura biologică și mentală, modul de viață, organizarea vieții economice, politice și militare, tradițiile, credințele și practicile religioase dintre cele două entități etno-culturale au afectat evoluția comunităților agricole și au complicat raporturile economice reciproce. În ciuda acestor diferențe, grupuri de etnie turcică au adoptat modul de viață al autohtonilor, devenind gradual agricultori, fiind în cele din urmă asimilați de comunitățile native. Influențele culturale au fost bidirecționale, însă triburile pastoral-militare s-au confruntat odată cu disiparea trăsăturilor stilului de viață nomad cu pierderea identității etnice și culturale⁵⁰.

ASPECTE ALE VIEȚII AGRICOLE ÎN SPAȚIUL EST-CARPATIC ÎN SECOLELE XI-XIII

În acest interval de timp comunitățile locale din spațiul est-carpatic întruneau toate trăsăturile distincte unor societăți sedentare, preocupate cu îndeletnicirile agricole și pastorale, precum și cu activitățile meșteșugărești, specifice unei economii autarhice și suficiente pentru existența membrilor structurii rurale. Cele două ocupații de bază – agricultura și creșterea animalelor/păstoritul – s-au derulat într-o constantă interdependență. Existența, modul de viață și profilul biologic indigen sunt definite de cutume, practici și un calendar riguros care nu permiteau omiterea unor etape, în ciuda acțiunii unor factori determinanți, precum: condițiile climatice extreme (răcirea sau încălzirea excesivă, inundații, secetă, grindină); invaziile militare și raiduri de jaf și distrugere; molimele și epidemiile; deteriorarea calității nutritive a solurilor; creșterea demografică și nevoia „cuceririi” de noi spații pentru agricultură și turmele de animale. Activitățile casnice și agricole se derulau, probabil, sub auspiciile unor „semne” convenționale (deciziile factorilor de răspundere locali în baza unor trăiri empirice și reguli ancestrale) și naturale (fenomene climatice și cosmice – eclipsele de lună și soare, ploile de stele și meteoriți, apariția unor comete –, care marchează începutul și sfârșitul lucrărilor agricole; anumite practici legate de productivitatea recoltelor ori bunăstarea gospodăriilor; transhumanța oamenilor și a turmelor de animale etc.). Munca individuală și colectivă se derula în funcție de elementele menționate. Cu siguranță, relația indisolubilă dintre activitățile agricole și practicile pastorale/creșterea animalelor era determinată de implicarea vitelor, a boilor și a cailor în diverse etape ale muncilor câmpului. De asemenea, sistemul de alternare a câmpurilor (menționat destul de târziu în documentele medievale) presupunea includerea zonelor pentru fânează și pășunat între terenurile destinate cultivării cerealelor, precum și rotirea lor succesivă pentru refacerea calității solurilor.

Pentru a înțelege pe deplin economia agricolă românească arhaică, cercetările ar trebui să includă datele referitoare la vânătoare și pescuit, activități la fel de importante pentru alimentația, meșteșugurile și comerțul comunităților locale carpato-nistrene. Spațiul cinegetic și cel piscicol, însă, s-au diminuat constant în condițiile exploatare excesive a pădurilor, mai ales în ultimele două veacuri ale evului mediu (secolele XVI-XVII). Cu toate acestea, până târziu, în veacul al XVIII-lea și prima parte a secolului următor, suprafețele împădurite prevalau în detrimentul terenurilor arabile și a pășunilor⁵¹.

Pentru secolele XI-XIII nu se poate discuta despre existența unei structuri economice specifice, ci pot fi documentate doar ramuri de activitate menite să genereze doar produsele/materialele necesare existenței cotidiene într-o comunitate. Descoperirile de unelte (chiar și a celor depistate fără un context istoric evident) furnizează informații importante despre gradul de inovare în minerit și metalurgie, tehnicile agricole, tipologia uneltelor și a instrumentelor de arat (prelucrate exclusiv din lemn nu s-au conservat până astăzi), nivelul de dezvoltare al societăților rurale, despre diferențierea socială și profesională a membrilor comunității sătești etc.

⁴⁸ SPINEI 2003: 443.

⁴⁹ ȘETĂNESCU 1980: 86-87; POSTICĂ 2007: 10-15, 98-102; SPINEI 2003: 430-431; *Istoria Românilor* III: 58-81, 157-233, 260-317, 365-408, 584-597.

⁵⁰ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1973: 201-209; PÁLÓCZI-HORVÁTH 1975: 319-333; SPINEI 2009: 357-360.

⁵¹ COSTĂCHEL, PANAITESCU, CAZACU 1957: 16-23; GIURESCU 1976: 26-30, 33.

Necesitatea acumulărilor de produse și obiecte manufacturate a determinat schimbarea strategiei liderilor structurilor rurale autohtone. Cu certitudine, conducătorii acestora devin din ce în ce mai preocupați de inovațiile tehnice și îmbunătățirea recoltelor. În condițiile în care doar livrarea produselor, a obiectelor meșteșugărești și a animalelor solicitate de căpeteniile grupurilor de nomazi asigura liniștea comunității, membrii acesteia au devenit interesați să sporească cantitatea de cereale, pentru a asigura atât consumul intern, cât și tributul datorat triburilor de migratori.

Activitățile agricole și pastorale se desfășurau probabil între limitele spațiale ale unei comunități rurale consacrate prin consuetudine, după reglementări arhaice. Cadrele teritoriale nu constituiau însă „bariere” riguroase, epuizarea nutritivă a solurilor, deteriorarea condițiilor climatice și iminența unor raiduri militare determinând mobilitatea locală sau regională a grupurilor de agricultori și păstori. Cu siguranță, indiciile arheologice depistate într-un perimetru relativ restrâns, aparținând aceluiași orizont cronologic, ar putea fi atribuite aceleași colectivități umane, care „a roit” din varii motive. În cele mai multe cazuri, creșterea demografică și epuizarea terenurilor agricole au fost determinante.

Astfel de legături stabilite între cele două îndeletniciri fundamentale au stat la baza diferențierii modului de viață sedentar și, respectiv, migrator, care au generat și episoadele violente dintre agricultori și nomazi. Indiferent de zona geografică unde au avut loc astfel de „coliziuni”, disputa pentru folosirea terenului a provocat modificări majore din punct de vedere demografic, etnic, politic și cultural. Interesul comun pentru păstrarea/obținerea terenurilor bogate în humus a împiedicat stabilirea unor contacte pașnice, precum și conviețuirea în limitele acelorași teritorii. Astfel, prezența populațiilor turcice în Bugeac și Bărăgan, în secolele XI-XIII, a cauzat exodul comunităților de agricultori spre zonele înalte și împădurite, din centrul și vestul spațiului carpato-nistean, menite să le asigure protecție și cele necesare traiului cotidian (Pl. I-II). Schimbarea habitatului a însemnat și modificări în ceea ce privește tehnologia agricolă, tipurile de plante cultivate și activitățile meșteșugărești. Cu siguranță, microclimatul zonelor de deal și podiș a influențat derularea în aceleași condiții a activităților agricole, îndeletnicirile pastorale devenind mai potrivite pentru astfel de arealuri, cu un regim al temperaturilor și al precipitațiilor nefavorabile culturilor de cereale.

Creșterea animalelor domestice pentru produsele lactate, carne, piei, blănuri și lână nu a înregistrat fluctuații deosebite, oferind beneficii constante în ciuda schimbărilor climatice. Schimbarea habitatului prin deplasarea populațiilor locale spre zonele deluroase și muntoase a stimulat progresul îndeletnicirilor legate de viața pastorală. Cele două ocupații de bază nu au cunoscut o evoluție uniformă în Moldova. Așa cum menționa Dimitrie Cantemir, locuitorii zonelor de deal și de munte aveau preocupări deosebite de omologii lor de la câmpie, bazate în principal pe creșterea animalelor și păstoritul transhumant. Doar secundar, activitățile agricole asigurau produsele pentru o hrană diversificată și un schimb incipient. Spre exemplu, cronicarul susținea că locuitorii zonelor depresionare Vrancea și Câmpulung Moldovenesc nu cunoșteau deloc instrumentele de arat, precum și alte unelte specifice cultivării principalelor plante din familia gramineelor (grâu, seară, mei, ovăz, orz și, mult mai târziu, porumbul)⁵².

Deși mult mai afectate de factorii menționați mai sus, practicile și tehnicile agricole au avut tendința unei evoluții lente, dar semnificative, pentru existența comunităților din acest spațiu. Astfel, necesitatea obținerii surplusului de produse agricole a generat progresul tehnologic din domeniul agrar. Mineritul și metalurgia fierului au evoluat în strânsă conexiune cu îmbunătățirea tehnicilor de producție cerealieră. Utilizarea intensivă a solurilor și deteriorarea valorilor nutriționale a acestora a obligat membrii structurilor rurale să-și concentreze eforturile pentru obținerea unor noi terenuri pentru agricultură. Totodată, pentru refacerea calității nutritive a solurilor, o parte a câmpurilor erau transformate, pentru o scurtă perioadă, în pășcătoare, iar prin utilizarea îngrășămintelor naturale (excrementele animalelor) reușindu-se astfel obținerea de noi loturi pentru viitoare culturi cerealiere. Astfel, toate formele de viață agrară și pastorală, atestate în spațiul extracarpatic românesc, erau interconectate și complementare. Grupurile umane indigene au combinat cultivarea plantelor cerealiere, grădinaritul și creșterea viței de vie cu creșterea animalelor oriunde s-au deplasat în căutarea terenurilor adecvate pentru existența lor. Peregrinările oamenilor și a turmelor nu depășeau granițele teritoriale stabilite convențional de antecesorii lor. Deși

⁵² Cantemir: 173-174. Locuitorii Vrancei, „ca și cei din Cîmpulung” se îndeletniceau cu păstoritul, aceștia neavând „știință despre plug”.

rareori atestată, migrarea acestora dincolo de cadrele spațiale cognoscibile a avut loc doar în cazuri de forță majoră (invazii militare, preschimbări climatice majore ori calamități naturale), finalizându-se fie cu stabilirea lor definitivă în ariile geografice învecinate (cum au fost trecerile unor grupuri umane indigene dincolo de munți, în Transilvania, sau în sudul Dunării), fie cu revenirea în locurile vechi de habitat, odată cu restabilirea stării de fapt inițiale. Aceste mișcări ale grupurilor de agricultori a fost determinată de dependența efectivă de câmpurile cu potențial agricol, necesare supraviețuirii biologice. Existența unor vaste zone acoperite de păduri, dar mai ales caracterul rudimentar al tehnicilor și al uneltelor folosite pentru defrișarea suprafețelor împădurite, au cauzat strămutarea nucleelor de locuire în poieni sau locuri mai ușor de curățat pentru obținerea loturilor agricole. Procedura era reluată constant pentru că terenurile obținute secătuiau din lipsa asolamentului, a îngrășămintelor și a irigațiilor. Însă, de cele mai multe ori, comunitatea revenea pe vechiul nucleu de locuire după ce solurile se refăceau, devenind din nou productive⁵³. Argumentul principal al acestei afirmații este fondat pe observațiile stratigrafice, care confirmă succesiunea nivelurilor de părăsire, distrugere, revenire și refacere. Alte presupuneri provin din interpretarea datelor lingvistice și etnografice, a căror aplicabilitate pentru veacurile XI-XIII, din păcate, ar deplasa demersurile științifice în sfera concluziilor nefondate și abstracte.

Desfășurarea activităților cotidiene și fondarea așezărilor omenesti în tot spațiul extracarpatic au fost posibile deoarece această regiune se constituie dintr-o interconexiune de unități naturale, geografice și topografice. Cele trei segmente geo-fizice importante, deși fracționate pe verticală și orizontală de canalele râurilor și ale văilor, prezintă un aspect monolitic în zona mediană și mult mai particularizat spre extremități. Trăsăturile specifice micro-geografice au individualizat structurile de viață antropice, forma și organizarea spațiului administrativ, casnic și agricol.

Modul de producție autarhic a permis doar acumulările necesare existenței micilor organizații teritorial-administrative și, cu totul excepțional, rezervele destinate schimburilor comerciale cu alte comunități ori plăți tributului solicitat de liderii grupurilor turcice.

Conform surselor arheologice, covârșitoare pentru perioada respectivă, dar și a dovezilor istorice, lingvistice și etnografice, populațiile de agricultori autohtoni și-au fondat așezările în zonele cu soluri bogate în nutrienți. Activitățile agricole și pastorale desfășurate pe aceste terenuri le asigura produsele și hrana de subzistență. Așezările acestora aveau, indiferent de unitățile geografice, aspectul unor structuri deschise, nefortificate sau întărite rudimentar cu elemente din lemn și pământ. În plus, erau vizate apropierea de sursele acvifere, fiind preferate atât terasele inferioare, cât și platourile superioare ale cursurilor de ape. Aceste surse vitale asigurau necesarul de apă pentru oameni și animale, dar și fondul piscicol atât de indispensabil vieții. Analizele paleobotanice⁵⁴ au confirmat diversificarea dietei locuitorilor spațiului est-carpatic, care se baza pe consumul de legume, fructe, cereale, lapte și brânză, carne și pește. Cercetările zooarheologice, bazate pe studiul resturilor paleofaunistice din siturile de la est de Carpați, au demonstrat însemnătatea creșterii unui număr variat de animale domestice, care asigura mai întâi de toate hrana locuitorilor, dar și suportul fizic la muncile câmpului, activitățile gospodărești și forestiere, precum și materia primă necesară diverselor activități meșteșugărești (prelucrarea osului, a pieilor, a lânăii, a blănurilor etc.)⁵⁵.

Cercetările arheologice sistematice, efectuate în situri care conservă niveluri de locuire specifice perioadei migrațiilor târzii (secolele XI-XIII), sunt insuficiente și oferă date incomplete referitoare la indicii demografici, structura administrativ-teritorială și juridică a așezărilor rurale, la economia și cultura

⁵³ TEODOR 1999: 105.

⁵⁴ EMANDI 1980: 264-269; MONAH 1988: 303-309; MONAH 2000; MONAH 2001.

⁵⁵ Vezi cercetările specialiștilor L. Bejenaru și S. Haimovici ce au analizat resturile osteologice din stațiunile de la Hudum, Baia, Siret, Iași-Nicolina, Hlincea, Vaslui, Bârlad, Bârlălești, Tg. Trotuș etc. (HAIMOVICI 1980: 85-92; HAIMOVICI 1984: 205-212; HAIMOVICI 1993: 307-310; HAIMOVICI, TARCAN, AMAXIMOAI 1993: 311-320; HAIMOVICI 1994: 229-234; HAIMOVICI 1994a: 431-452; HAIMOVICI, BEJENARU 1994: 41-55; BEJENARU, TARCAN 1999: 257-271; BEJENARU 2001: 385-395; BEJENARU 2001a: 397-400; BEJENARU 2003: 53-138; BEJENARU 2006: 14-15, 29-30, 36-38; BEJENARU 2009). Interesante sunt statisticile care indică dispunerea spațială, în funcție de unitățile geografice, climă și soluri, a principalelor grupe de animale domestice. Deosebit de importante sunt și datele provenite din spațiul pruto-nistean – Calfa, Etulia, Hansca, Orheiul Vechi, Pohârnicieni – „Petruha” (FEDOROV 1973: 42-52; FEDOROV 1974: 109-126; HÂNCU 1969: 106-120; CEBOTARENKO 1973: 82).

populației indigene. Cu toate acestea, D. Gh. Teodor apreciază că astfel de nuclee de locuire erau compuse din 30-60 de familii, „situate după criterii bine definite într-un perimetru determinat” (vatra satului)⁵⁶. Cu siguranță, se poate vorbi de organizații complexe (obști și sate cu câteva zeci de familii), dar și de nuclee de locuire sporadice, care coagulau câțiva membri, uniți prin legături familiale colaterale (pe criterii de rudenie și consangvinitate). Așezarea rurală se compunea din zona centrală (vatra satului), cu gospodăriile aferente, terenurile agricole comune, deținute și lucrate în devălmășie, precum și din zonele cu pășuni, pajiști, iazuri și păduri⁵⁷. Treptat, operațiunile de defrișare au determinat extinderea ori apropierea zonelor de locuire. În ciuda celor peste 350 de situri arheologice cartografiate în spațiul est-carpatic (Pl. I-II), așezările erau izolate, reduse ca suprafață, indicele demografic rămânând unul scăzut (în special în secolele XII-XIII, când grupurile de migratori turci au fost foarte active).

Aprecind numărul precar de instrumente agricole descoperite, de nivelul scăzut al tehnologiei prelucrării metalelor, de lipsa minereului de fier din depozitele principale, de contactele comerciale reduse cu populațiile învecinate (care ar fi putut furniza materia primă sau mărfurile necesare), dar și de condițiile relativ sărăcicioase de trai pentru fiecare unitate familială, se poate considera că uneltele și vitele erau deținute ca bunuri comune.

Deși majoritatea uneltelor agricole provin din descoperiri fortuite, împreună cu inventarul de obiecte specifice și alte complexe arheologice din siturile cercetate sistematic (locuințe, ateliere pentru prelucrarea metalului, cuptoare, gropi de provizii etc.), acestea constituie dovezi ale inovației tehnologice, tehnicilor de producție cerealiere, tipului de agricultură practicat, precum și ale răspândirii geografice a comunităților agricole. Cu reținerile generate de necunoașterea provenienței unor artefacte ori de lipsa contextului istoric de descoperire, se poate aprecia că înregistrarea cartografică a acestora evidențiază nucleele de locuire, dar și caracterul distinctiv al îndeletnicirilor agrare (cultivarea cerealelor, a legumelor, creșterea viței de vie, pomicultura) (Pl. III). În funcție de climă, unitățile de relief și tipurile de soluri, unele activități pot prevala sau, dimpotrivă, lipsi în raport cu celelalte practici. Chiar dacă caracterul subiectiv al unor astfel de aprecieri ar putea determina induceri eronate ale direcțiilor de cercetare ori prejudicii de valoare ale demersului științific, ignorarea unor date, care pot deveni relevante într-un context larg de argumentare, ar limita considerabil aria abordărilor metodologice și tematice. Astfel, s-ar putea susține că creșterea demografică, proliferarea așezărilor umane, inovațiile tehnice și tehnologice, dar și tipurile de activități agricole ar putea fi apreciate după numărul de unelte identificate, concentrarea lor pe anumite zone, precum și după calitatea acestora (Pl. III).

Așadar, pentru veacurile XI-XIII, investigațiile de specialitate au demonstrat sporirea numărului de instrumente agricole față de perioada anterioară (secolele VIII-X) (Pl. III). Totodată, aceste piese sunt superioare din punct de vedere calitativ, ceea ce determină surprinderea altor realități istorice: progresul metalurgiei fierului, specializarea efectivă pe categorii profesionale, intensificarea contactelor cu populațiile învecinate (probabil, unele obiecte/unelte reprezintă importuri) etc.⁵⁸.

Cu toate acestea, observațiile realizate pe sistemele de clasificare a materialului arheologic specific confirmă unitatea tipologică (tipuri, forme, variante și funcții) a instrumentarului agricol din estul și sud-estul Europei⁵⁹.

Instrumentele agricole depistate în depozitele de unelte și arme medievale timpurii sunt deosebit de importante pentru cercetările actuale din cel puțin trei motive: 1. sunt relevante pentru sistematizarea tipologică, funcțională și cronologică a materialului arheologic specific; 2. oferă indicii referitoare la procesul tehnologic al prelucrării metalelor; 3. prezintă informații indirecte privitoare la cauzele și evenimentele care au determinat îngroparea/ascunderea acestor piese, în condițiile în care fierul și produsele finite lucrate din acest material au reprezentat bunuri deosebit de prețioase (acestea sufereau multiple refaceri, erau transmise din generație în generație, reprezentând inventarul valoros al comunității/familiei, indiferent de contextul

⁵⁶ TEODOR 1999: 105-106.

⁵⁷ TEODOR 1999: 105.

⁵⁸ EDROIU 1971: 109-113; TEODOR 1973: 223-232; OLTEANU 1971: 31-44; OLTEANU 1974: 45-47; NEAMȚU 1975: 62-64, 69-79, 177-179, 201; SPINEI 1994: 115-119; 247-250; POSTICĂ 1999: 268-279; MUSTEAȚĂ 2005: 54-62; BILAVSCHI 2014: 135-155.

⁵⁹ HENNING 1987: 42 și urm.; CANACHE, CURTA 1994: 268-279; CURTA 1997: 211-268; SPINEI 2009: 223.

istoric și distanțele de deplasare). Cele mai multe depozite se concentrează în zona deluroasă a Carpaților de Curbură, în regiunea istorică a Vrancei (Răstoaca, Dragosloveni) și a Buzăului (Budești)⁶⁰. În acest spațiu al contactelor inter-etnice și inter-culturale dintre autohtoni și alogeni s-au derulat și raidurile de pradă ale grupurile de războinici turcici, care au determinat cel mai probabil părăsirea locurilor în grabă și depunerea uneltelor în pământ, în speranța că acestea vor fi recuperate ulterior, după restabilirea climatului politico-militar⁶¹. Tot în apropierea culoarului de tranziție stepic, situat în apropierea gurilor Dunării, a fost cercetat un număr apreciabil de unelte agricole la Gârbovăț (jud. Galați)⁶². Mult mai numeroase sunt descoperirile din zonele centrale ale Moldovei (Pl. III). Tipul activităților agricole poate fi dedus după exemplarele de instrumente descoperite. Astfel, săpatul/aratul ogoarelor pentru cultivarea plantelor cerealiere erau executate cu plugurile din lemn prevăzute cu părți active din metal – brăzdarele și cuțitele de plug – cum ar fi cele descoperite la Anghelești, Buzău, Gugești, Răstoaca, Vizantea, Cărligele, Jariștea, Panciu, Budești; Câmpineanca, Dragosloveni (județul Vrancea; secolele IX-XI), Dealu Morii (județul Bacău), Buțuluc, Băiceni (județul Iași; secolele VIII-IX); Grumezoaia, Mănăstirea Lișcov (județul Vaslui; secolele XI-XIII), Bâta Doamnei (județul Neamț; sfârșitul secolului al XIII-lea – începutul veacului al XIV-lea), Echimăuți, Elizavetovca–Dondușeni, Hansca, Echimăuți, Lopatna, Ialoveni (Rep. Moldova; secolele IX-XI, XII-XIV)⁶³. Tot accesorii ale instrumentelor de arat sunt considerate și oticele, acele lopățele din fier, lemn sau os, utilizate pentru îndepărtarea pământului de pe părțile metalice ale atelajelor. Astfel de piese au fost depistate la Dragosloveni (județul Vrancea), Murgeni (județul Vaslui), Suceava, Hansca, Echimăuți, Lopatna, Durlești – Valea Babei, Brănești, Trebujeni-Scoc (Rep. Moldova) etc.⁶⁴.

Recoltarea cerealelor se efectua cu secerile și coasele, acestea fiind identificate la Suceava, Răducăneni (județul Iași), Bâta Doamnei – Piatra Neamț (județul Neamț), Poieniști (județul Vaslui), Dragosloveni, Sârbi–Tifești (județul Vrancea), Hansca, Echimăuți, Orheiul Vechi (Rep. Moldova) etc.⁶⁵. Pentru recoltarea plantelor, curățarea viei și a pomilor fructiferi era utilizat cosorul, unealta fiind documentată în zona colinară și deluroasă a Moldovei (ex.: Bârlălești, Dodești, Murgeni, Poieniști-Vaslui, Răducăneni – Iași; Gârbovăț – Galați; Trebujeni – „Scoc”, Costești – Rep. Moldova)⁶⁶. Alte lucrări agricole, casnice și forestiere erau efectuate cu sapa, săpăliga și hârlețul. Corpul uneltelor de săpat era executat din lemn, la care se adăuga rama metalică, pentru întărirea părților active. Asemenea piese au fost descoperite la Poieniști, Vaslui (județul Vaslui), Spinoasa, Iași (județul Iași), Piatra Neamț, Dragosloveni (județul Vrancea), Echimăuți, Alcedar, Ruhotin (Rep. Moldova)⁶⁷.

Deși pentru perioada timpurie a Evului Mediu, topoarele au fost analizate preponderent după criteriul funcțional-combativ al acestora, cu siguranță, multe dintre piesele identificate în inventarul așezărilor indigenilor au fost utilizate în scopuri ordinare (casnice, meșteșugărești, defrișări etc.). Un rol aparte l-au jucat în activitățile de despădurire, deosebit de anevoioase, ținându-se cont de calitatea aliajului, de îngustimea și ascuțișul lamelor. Dispunerea uniformă a pădurilor pe toate unitățile fizico-geografice,

⁶⁰ COMȘA, CONSTANTINESCU 1969: 425-436; NEAMȚU 1975: 68-70; PARAGINĂ 1979: 41-44; PARAGINĂ, CONSTANTINESCU 1980: 71-87; CANACHE, CURTA 1994: 268-279.

⁶¹ SPINEI 1975: 266. Dacă pentru secolele IX-XI și XIII-XIV a fost înregistrat un număr apreciabil de unelte, incursiunile militare ale triburilor de migratori din veacurile XII-XIII au determinat diminuarea indicelui demografic și, implicit, a valorilor numerice ale pieselor arheologice specifice comunităților de agricultori, din spațiul extracarpatic românesc.

⁶² TEODOR 2004: 395-406; SPINEI 2003: 223; Pl. 7/5, 7, 11-15.

⁶³ COMȘA, CONSTANTINESCU 1969: 425-436; EDROIU, GYULAI: 307-344; EDROIU 1971: 109-113; COMAN 1971: 87-96; COMAN 1983: 53-66; TEODOR 1973: 223-232; TEODOR 1983: 16-24; TEODOR 2004: 395-406; OLTEANU 1971: 31-44; OLTEANU 1974: 45-47; NEAMȚU 1966: 293-316; NEAMȚU 1967: 533-552; NEAMȚU 1975: 53-65; 73-75; CONSTANTINESCU 1991: 109-120; SPINEI 1994: 115-119; 247-250; POSTICĂ 1999: 268-279; CANACHE, CURTA 1994: 178-221; MUSTEAȚĂ 2005: 54-62; MUSTEAȚĂ 2008: 37-53; BÎRNEA, REABOI 2000: 5-86; BILAVSCHI 2014: 135-155.

⁶⁴ COMȘA, CONSTANTINESCU 1969: 425-436; TEODOR 1973: 223-232; TEODOR 1983: 16-24; OLTEANU 1971: 31-44; OLTEANU 1974: 45-47; SPINEI 1994: 115-119; 247-250; POSTICĂ 1999: 268-279; CANACHE, CURTA 1994: 178-221; MUSTEAȚĂ 2005: 54-62; MUSTEAȚĂ 2008: 37-53.

⁶⁵ NEAMȚU 1975: 174-187; PARAGINĂ 1979: 40-49; TEODOR 1983: 16-24; TEODOR 2004: 395-406; POSTICĂ 1999: 268-279; MUSTEAȚĂ 2005: 54-62; MUSTEAȚĂ 2008: 37-53.

⁶⁶ TEODOR 1973: 223-232; TEODOR 1983: 16-24; PARAGINĂ 1979: 40-49; SPINEI 1994: 236-237.

⁶⁷ NEAMȚU 1972: 331-344; NEAMȚU 1975: 164-174, 194-208; POSTICĂ 1999: 268-279; MUSTEAȚĂ 2005: 54-62; MUSTEAȚĂ 2008: 37-53.

diversificarea îndeletnicirilor casnice, meșteșugărești și agricole, precum și nevoia de a deține obiecte, care puteau fi ușor utilizate în scopuri defensive, au determinat răspândirea acestora în întreg teritoriul est-carpatic. Astfel de unelte/arme au fost depistate la Dersca, Fundu Herții, Suceava, Mateeni, Dulcești, Spinoasa, Fotin Enescu – Dumbrava, Nănești, Mănoaia, Piatra Neamț – „Bâtca Doamnei, Dragosloveni, Câmpineanca, Răstoaca, Pietroasa, Țolici, Pererita, Orheiul Vechi etc.⁶⁸.

Din categoria instalațiilor casnice și meșteșugărești, care oferă indicii referitoare la diverse practici agricole, tipurile de cereale cultivate și dieta zilnică, au fost cercetate râșnițele manuale și portabile (discuri de piatră simple sau prevăzute cu orificii de fixare pe un suport cilindric și șanțuri exterioare pentru facilitarea mișcării de rotație). Astfel de piese au fost identificate în situri arheologice precum Hlincea (jud. Iași), Epurenii, Cârja, Bursuci (județul Vaslui), Budești, Gugești, Reghiu, Văleni – Ruginești (jud. Vrancea); Durlești – Valea Babei, Molești, Hansca, Lucașeuca V, Ivanca II, Trebujeni-Scoc, Rudi, Calfa, Lopatna, Brănești (Rep. Moldova)⁶⁹.

Alte mărturii ale practicării activităților agricole sunt cercetarea gropilor de provizii (descoperite la Suceava; Epurenii – județul Iași; Ștefan cel Mare – județul Bacău; Budești, Panciu, Tâmboiești, Băținești, Cărligele, Odobești – județul Vrancea; toate fiind datate larg în secolele X-XIV)⁷⁰, care au conservat semințe de cereale și fructe. Incendierea locuințelor, în cuprinsul cărora erau amenajate aceste gropi-depozit, dar și contaminarea cu agenți naturali, fizico-chimici, au determinat gradul de păstrare și deteriorare a acestora. Cu toate acestea, arheobotaniștii au reușit să depisteze tipurile și soiurile de plante cerealiere, legume și fructe cultivate de comunitățile românești arhaice. Rezultatele obținute indică faptul că cele mai cultivate plante în secolele X-XIII erau grâul (*Triticum compactum*, *Triticum aestivum*), orzul, meiul, secara, ovăzul și mazărea⁷¹. Totodată, arheologii au observat în toate așezările cercetate că lutuirea pereților locuințelor se realiza prin malaxarea pământului cu paiele tocate ale plantelor cerealiere și, mai ales, cu pleava, care împreună constituiau lianți eficienți⁷².

Îndeletnicirile agricole și pastorale au fost evidențiate de studiul materialului osteologic provenit din nivelurile de locuire specifice autohtonilor, din veacurile XI-XIII. Astfel, nu numai uneltele agricole furnizează date despre tipurile de activități economice, ci și resturile paleofaunistice pot oferi indicii referitoare la practicile cotidiene arhaice⁷³. Cercetările arheozoologice confirmă teoriile istoricilor și arheologilor care consideră că păstoritul s-a desfășurat în strânsă conexiune cu îndeletnicirile agricole, nesemnalandu-se astfel o disociere între aceste ocupații, indiferent de unitatea de relief, unde acestea au fost semnalate și documentate. Rămășițele osteologice animale provin din alimentația indivizilor, din depunerile ritualice și culturale, dar poartă și marca prelucrării acestora sub forma unor obiecte casnice ori unelte. O frecvență constantă în siturile din secolele XI-XIII o reprezintă oasele bovinelor, a ovicaprinelor, fiind urmate, cu diferențe procentuale de la o așezare la alta, de resturi osteologice de la porc, cal, câine, păsări domestice și pește⁷⁴. În concluzie, în gospodăriile autohtonilor predominau boii și vitele, aceste animale de talie mare fiind deosebit de utile pentru alimentația indivizilor (lapte, brânză, carne), dar și pentru tracțiunea fizică (la lucrările agricole și munca la pădure), furnizând totodată și materia primă pentru unele activități meșteșugărești (pielărie, prelucrarea osului). Probabil, alături de bovine, la muncile câmpului erau angajați și caii. Identificarea unor piese de harnașament (zăbale, scări de șa, potcoave, piedici, inele și catarama de prindere și fixare etc.) în așezările aparținând comunităților agricole din spațiul est-carpatic denotă nu numai angajarea cabalinelor în activitățile militare, ci tocmai aportul acestora la activitățile agricole, gospodărești și pentru transport.

⁶⁸ EMANDI 1981: 19-65; ALEXIANU, SCORȚANU 1987: 159-165; ARTIMON 1989: 215-221; ANDRONIC 1993: 283-284; TEODOR 2003: 541-554;.

⁶⁹ SPINEI 1994: 116-118; POSTICĂ 1999: 268-279; MUSTEAȚĂ 2005: 54-62; MUSTEAȚĂ 2008: 37-53.

⁷⁰ OLTEANU 1971: 31-44; OLTEANU 1974: 45-47; PARAGINĂ 1979: 40-49; TEODOR 1983: 16-24; SPINEI 1994: 116-118, 247-249; SPINEI 2009: 223-226.

⁷¹ ČEBOTARENKO 1973: 82; IANUȘEVIC 1976: 86-89, 95, 101, 117, 129, 138, 142, 147, 151, 159, 165, 173; SPINEI 1994: 116-117, 247-249; SPINEI 2009: 223. Studiile conțin date paleobotanice din diverse situri ale Rep. Moldova.

⁷² OLTEANU 1971: 39.

⁷³ Vezi nota 55.

⁷⁴ BEJENARU, TARCAN 1999: 257-27; BEJENARU 2001: 385-395; BEJENARU 2001a: 397-400; BEJENARU 2006: 13, 167-168.

CONCLUZII

Absența informațiilor scrise referitoare la sistemul de cultură utilizat în teritoriile extracarpătice românești în primele trei secole ale Evului Mediu a determinat reținerea specialiștilor în a emite afirmații nesusținute documentar. Cu toate acestea, se poate presupune că sistemul rotației terenurilor de cultură cunoscut în zonele învecinate (teritoriile Imperiului Bizantin, Serbia, Ungaria, Moravia, Polonia, Lituania, Rusia kieveană etc.) a fost utilizat sub diverse forme și în zonele nord-dunărene.

Progresul tehnologic al obținerii minereului din fier și al prelucrării metalelor, îmbunătățirea tehnicilor de producție cerealieră, precum și sporirea valorilor demografice au creat fundamentele unor structuri social-economice, administrativ-teritoriale, politice și culturale superioare celor din perioada anterioară (secolele VIII-X). Cu toate acestea, randamentul producției agricole era unul redus, acumulările de cereale asigurând doar nevoile interne ale comunității și, arareori, (în funcție de condițiile climatice specifice) constituind surplusul destinat schimburilor în natură și plății tributului către liderii triburilor de nomazi. Condițiile improprie de depozitare ale semințelor, legumelor și fructelor, alternanța anotimpurilor secetoase și excesiv de ploioase, rata diminuată a contactelor comerciale cu centrele învecinate, lipsa unei coordonări administrativ-politice eficiente, bolile, molimele și invaziile militare au determinat condițiile dramatice ale existenței comunităților locale, în secolele XI-XIII. În ciuda vicisitudinilor, societatea românească arhaică din spațiul est-carpatic a găsit resursele necesare supraviețuirii într-un spațiu al acțiunilor militare strategice, al interferențelor etnice, politice, culturale și religioase. Cu certitudine, evoluția tehnicilor agricole și îmbunătățirea producției pot fi asociate cu reorganizarea administrativ-teritorială și social-economică a comunităților locale, mai ales în ceea ce privește relațiile interumane și disponerea pe verticală a societății, bazată pe criterii biologice, genetice, profesionale și sociale.

Dovezile arheologice și puținele mărturii scrise, dar și datele lingvistice și etnografice, confirmă faptul că îndeletnicirile fundamentale ale grupurilor de agricultori s-au derulat fără întrerupere din perioada anterioară și au contribuit indiferent de factorii determinanți la constituirea viitoarei structuri social-economice, administrativ-politice și cultural-religioase medievale și moderne⁷⁵.

Cu siguranță, grupurile de călăreți nomazi au afectat locuirea și evoluția comunităților indigene din apropierea gurilor Dunării, din zona sudică a Moldovei, de nord-est a Munteniei și de sud-est a Transilvaniei, cauzând retragerea precipitată⁷⁶ a acestora către regiunile deluroase și muntoase ale Moldovei (Pl. II). Totodată, peregrinările crescătorilor de animale între munte și gurile Dunării au fost sistate pentru o lungă perioadă datorită instalării triburilor turcice în acest areal geografic. Acești păstori au intrat în conflict cu crescătorii de animale ai comunităților turanice, disputa fiind tranșată categoric în favoarea celor din urmă. Deplasarea grupurilor de autohtoni către teritoriile cu un regim climatic diferit a provocat și modificări ale structurilor teritorial-administrative, precum și a adaptarea tipurilor de îndeletniciri economice la noile condiții de viață.

Reevaluarea contactelor dintre populațiile indigene și grupurile pastoral-militare asiatice, în această zonă de convergență etnică, politică, culturală și religioasă, prefigurează ori sunt impulsionate de investigarea consecințelor coliziunii dintre cele două contingente de civilizație diferite, dintre Estul păgân, animist și șamanic și Vestul creștin. Condițiile climatice extreme și disputele militare pentru supremație și supraviețuire au constituit cauzele restructurării societăților tribale din zona euroasiatică și, implicit, migrația acestora spre vest, cu urmări însemnate pentru evoluția istorică ulterioară a Europei.

În ciuda varietății geografice și climatice, a nivelului de organizare social-economică, politică, și

⁷⁵ S-au înregistrat o serie de termeni referitori la agricultură, moștenii din latină precum: câmp – *campus*; a ara – *arare*; a săpa – *sappare*; a semăna – *seminare*; sămânță – *sementia*; a secera – *sicilare*; a treiera – *tribulare*; a culege – *colligere*; a măcina – *machinare*; secară – *sicilem*; săpă – *sappa*; furcă – *furca*; grâu – *granum*; secară – *sicalem*; orz – *hordeum*; spic – *spicus*; pai – *paliu*; mei – *milium*; în – *linum*; cânepă – *canapa/cannabis*; legume – *legume*; ceapă – *cepa*; varză – *viridian*; etc. (BOCĂNEȚU 1926: 123-137). Conviețuirea cu populațiile slave au generat influențe complexe și reciproce la nivelul lexicului de bază, a modului de trai, a organizării structurilor administrative-teritoriale și politice etc. Numărul apreciabil de împrumuturi vechi slave în terminologia agricolă românească se poate explica doar prin stadiul avansat al economiei agrare arhaice și prin necesitatea adoptării unor termeni adecvați pentru a desemna unelte, ori părți ale instrumentarului specific, intrate recent în uzul autohtonilor (IVĂNESCU 1980: 259).

⁷⁶ Astfel se pot explica depozitarea/ascunderea în pământ a uneltelor și a altor piese din metal, care ar fi îngreunat retragerile dezorganizate și pline de dramatism către zonele înalte și deluroase din nordul și vestul Moldovei, menite să le asigure protecție și supraviețuirea în fața raidurilor militare ale migratorilor turcici.

cultural-religioasă a societăților europene medievale, extraordinara difuziune a uneltelor cu o configurație tipologică asemănătoare, dar și a acelorasi tehnici agricole, obligă la investigarea sistemelor economice a societăților agricole din lumea bizantină, germanică, slavă și turcică.

Urmele locuirilor aparținând comunităților indigene susțin ideea unei evoluții lente, dar constante, a unui progres tehnologic evident, față de perioada secolelor VIII-X, în ciuda unui context istoric dramatic. Astfel, sporul demografic din secolele XI-XII și progresul economic relativ au determinat aglomerațiile de structuri rurale, cum ar fi cele din Podișul Moldovei, de pe cursul mijlociu și inferior al Bahluiului și al Jijiei, cele din Bucovina, din bazinul Șomuzului și al Moldovei sau cele din regiunea actuală a Vrancei (vezi Pl. I-II).

Cu siguranță, noile date și informații care continuă mereu să apară vor oferi argumentația necesară chestiunilor neclare. Astfel, teme precum organizarea structurilor administrativ-juridice, modul de trai cotidian, alimentația, igiena, educația, relațiile interumane și structura societății autohtone, viața economică, culturală și religioasă a localnicilor din acest spațiu își vor regăsi relevanța în demersurile științifice viitoare. Numai coroborarea datelor științelor conexe istoriei și arheologiei poate induce cercetarea perioadei prestatale românești în direcția corectă.

BIBLIOGRAFIE:

- ABEL 1967 Abel, W., *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, ediția a 2-a, (Deutsche Agrargeschichte II), Stuttgart.
- ABYZOVA, BÎRNEA, NUDEL'MAN 1980 Abyzova, E. N., Bîrnea, P. P., Nudel'man, A. A., *Drevnosti Starogo Orcheia: Moldavskii period*, Ed. „Știința”, Chișinău.
- ALEXIANU, SCORTĂNU 1987 Alexianu, M., Scortănu, Șt., *Două topoare din evul mediu descoperite în județul Neamț*, in: *MemAntiq*, XV-XVII (1983-1985), 159-165.
- ANDRONIC 2003 Andronic, M., *Teritoriul nord-est carpatic în secolele V-X*, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași.
- ANDRONIC 2001 Andronic, M., *Cultura materială din secolele VIII-X din teritoriul nord-est carpatic*, in: *Suceava*, XXVI-XXVII-XXVIII (1999-2000-2001), 219-282.
- ANDRONIC 1993 Andronic, M., *Un topor de luptă prefeudal descoperit la Suceava*, in: *ArhMold*, XVI, 283-284.
- Anne Comnène II Anne Comnène, *Alexiade*, II, Leib, B. (ed.), Societe d'Édition “Les Belles Lettres”, Paris, 1943.
- ARTIMON 1989 Artimon, Al., *Topoare din secolele X-XI e.n.*, in: *Carpica*, XX, 215-221.
- AURELIAN 1891 Aurelian, P. S., *Despre sistemele de cultură și raportul lor cu starea socială*, București.
- AURELIAN 1884 Aurelian, P. S., *Economia rurală la români*, in: *Analele Societății Academice Române*, Secția II, XI, 5-38.
- BALASSA 1993 Balassa, I., *The Earliest Period of Hungarian Plough Cultivation*, in: Cheape, H. (ed.), *Tools and Traditions. Studies in European Ethnology Presented to Alexander Fenton*, National Museums of Scotland, Edinburgh, 55-62.
- BALASSA 1975 Balassa, I., *The Earliest Ploughshares in Central Europe*, in: *Tools and Tillage*, II, 4, 242-255.
- BALASSA 1971 Balassa, I., *The Appearance of the One-Sided Plough in the Carpathian Basin*, in: *Acta Ethnographica*, 20, 411-437.
- BARFIELD 1989 Barfield, Thomas J., *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*, Blackwell Press, Cambridge.
- BARTHELEMY 2002 Barthelemy, D., *Anul o mie și pacea lui Dumnezeu*, Ed. Polirom, Iași.
- BEJENARU 2009 Bejenaru, L., *Archaeozoological Approach to Medieval Moldova*, British Archaeological Reports, Archaeopress, Oxford.
- BEJENARU 2006 Bejenaru, L., *Arheozoologia Moldovei medievale*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- BEJENARU 2003 Bejenaru, L., *Arheozoologia spațiului românesc medieval*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- BEJENARU 2001 Bejenaru, L., *Strategia de exploatare a animalelor domestice în așezările medievale de pe teritoriul României: date arheozoologice privind selecția în funcție vârstă și sex*, in: *ArhMold*, XXIII-XXIV (2000-2001), 385-395.

- BEJENARU 2001a Bejenaru, L., *Caracteristici zonale ale septelului medieval: date arheozoologice pentru teritoriul României*, in: ArhMold, XXIII-XXIV (2000-2001), 397-400.
- BEJENARU, TARGAN 1999 Bejenaru, L., Targan, C., *Creșterea animalelor în evul mediu pe teritoriul actual al României: date arheozoologice*, in: ArhMold, XXII, 257-271.
- BILAVSCHI 2014 Bilavski, G., *Spațiul rural și agricultura – elemente organice ale economiei medievale: direcții și teme de cercetare*, in: ArhMold, XXXVII, 135-155.
- BILAVSCHI 2013 Bilavski, G., *Dinamica economiei agricole din Moldova oglindită în izvoarele veacurilor XIV–XVII*, in: ArhMold, XXXVI, 119-151.
- BILAVSCHI 2009 Bilavski, G. A., *Terminologia românească referitoare la practicile agricole și pastorale tradiționale*, in: *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei*, VIII, 33-68.
- BILAVSCHI 2008 Bilavski, G. A., *Nomenclatura românească referitoare la unelte și utilajul agricol tradițional*, in: ArhMed, VII, 9-36.
- BILEŢKI 1962 Bilecki, N., *Elementul slav în terminologia părților plugului*, in: *Limba și literatura moldovenească*, 4, 112-132.
- BÎRNEA, REABOI 2000 Birnea, P. P., Reaboi, T. F., *Dva klada iz Starogo Orcheja, Vysšaja Antropologičeskaja Škola (VAŠ), Chișinău*.
- BLĂNARU 2002 Blănaru, A., *Dicționar de termeni păstorești*, Grupul editorial „Crai nou” & „Mușatinii” & „Bucovina viitoare”, Suceava.
- BOCĂNEȚU 1926 Bocănețu, Al., *Terminologia agrară în limba română. Studiu filologic-istoric-cultural*, in: *Codrii Cosminului*, II-III (1925-1926), 121-279.
- BRATANIČ 1960 Bratanič, B., *Nekoliko napomena o tehničkoj konstrukciji starog slavenskog pluga (On technical construction of the ancient slavic plough)*, in: *Etnografija Polska*, 3, 78-120.
- BRAUNGART 1912 Braungart, R., *Die Urheimat der Landwirtschaft aller Indogermanischen Völker in der Geschichte der Kultur pfl. und Ackerbaugeräte in Mittel- und Nordeuropa nachgewiesen*, Heidelberg.
- BUNGESCU 1934 Bungescu, G., *Evoluția plugului din cele mai vechi timpuri până astăzi*, Ed. Bucovina, București.
- BUNGESCU 1932 Bungescu, G., *Unelte și mașini agricole*, Ed. Bucovina, București.
- CANACHE, CURTA 1994 Canache, A., Curta, F., *Depozite de unelte și arme medievale timpurii de pe teritoriul României*, in: *Mousaios*, IV, 1, 179-221.
- CANCEL 1921 Cancel, P., *Termenii slavi de plug în daco-romană*, Ed. Atelierele grafice SOCEC & Comp., Societate anonimă, București.
- CANCEL 1913 Cancel, P., *Păstoritul la poporul român. Precizări etnografico-istorice cu prilejul apariției studiului D. O. Densușeanu, „Păstoritul la popoarele romanice”*, in: *Convorbiri literare*, 9, 3-27.
- Cantemir Cantemir, Dimitrie, *Descrierea Moldovei*, (traducere după originalul latin de Gh. Guțu, introducere de M. Holban, comentariu istoric de N. Stoicescu, studiu cartografic de V. Mihăilescu, indice de I. Constantinescu, notă asupra ediției de D. M. Pippidi), Ed. Academiei R.S.R., București, 1973.
- Călători I *Călători străini despre Țările Române*, I (ed. M. Holban), Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1968.
- CHASE-DUNN, HALL 1997 Chase-Dunn, Ch. A. A., Hall, Thomas D., *Rise and Demise: Comparing World-Systems*, Westview Press, Boulder.
- CHRISTIAN 1994 Christian, D., *Inner Eurasia as a Unit of World History*, in: *Journal of World History*, 5, 2, 173-211.
- COMAN 1983 Coman, G., *Contribuții la cunoașterea vieții agrare din Moldova în secolele V-XII*, in: *Ialomița*, IV, 53-66.
- COMAN 1980 Coman, G., *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, Vaslui.
- COMAN 1971 Coman, G., *Evoluția culturii materiale din Moldova de Sud în lumina cercetărilor arheologice cu privire la secolele V-XIII*, in: *MemAntiq*, III, 87-96.

- COMȘA, CONSTANTINESCU 1969 Comșa, M., Constantinescu, C., *Depozitul de unelte și arme din epoca feudală timpurie descoperit la Dragosloveni (județul Vrancea)*, in: SCIV, XX, 2, 425-436.
- CONSTANTINESCU 1991 Constantinescu, Gh., *Unelte folosite pe teritoriul județului Vrancea în sec. IV-XII*, in: *Studii și comunicări-Focșani*, VIII-X, 109-120.
- CONSTANTINESCU 1999 Constantinescu, E.-M., *Memoria pământului dintre Carpați și Dunăre. Nord-estul Munteniei și sud-vestul Moldovei în veacurile IV-XI d. Hr.*, Ed. Fiat Lux, București.
- CONSTANTINESCU-MIRCEȘTI 1976 Constantinescu-Mircești, C., *Păstoritul transhumant și implicațiile lui în Transilvania și Țara Românească în secolele XVIII-XIX*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- CORLĂTEANU-GRANCIUC 1999 Corlăteanu-Granciuc, S., *Agricultură și demografie în Moldova în secolele XV-XVII*, in: *Destin românesc*, 1, Chișinău-București, 28-45.
- COSTĂCHEL, PANAITESCU,
- CAZACU 1957 Costăchel, V., Panaitescu, P. P., Cazacu, A., *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XVI-XVII)*, Ed. Științifică, București.
- CRIBB 1991 Cribb, R., *Nomads in Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- CURTA 1997 Curta, F., *Blacksmiths, Warriors, and Tournaments of Value: Dating and Interpreting early Medieval Hoards of Iron Implements in Eastern Europe*, in: *EphNap*, 7, 211-268.
- ČANGOVA 1962 Čangova, J., *Srednevekovni oradžja na truda v Bălgarija*, in: *Izvestija na Archeologičeskij Institut*, 25, 19-55.
- ČEBOTARENKO 1973 Čebotarenko, G. F., *Kalfa-gorodišče VIII-X vv. na Dnestre*, Akademija Nauk Moldavskoj SSR, Izdatel'stvo Știinca, Kișinev.
- ČERNECHOV 1972 Černechov, A. V., *O periodizatsii rannej istorii vostočno-slavjanskich pachotnych orudij*, in: *Sovetskaja Archeologija*, 3, 135-148.
- ČERNECHOV 1972a Černechov, A. V., *On the Origin and Early Development of the East-European Plough and the Russian Sokha*, in: *Tools and Tillage*, II, 1, 34-50.
- DĂNULEȚ 2006 Dănuleț, I. I., *Incursiune în istoria păstoritului*, Ed. Adrianso, Râmnicu-Vâlcea.
- DEMČENKO 1964 Demčenko, N. A., *Zemledel'českie orudija kak material dlja izučenija etnogeneza i etničeskoj istorii moldavskogo naroda*, in: *Materialy i issledovanija po archeologii i etnografii Moldavskoj SSR*, Chișinău, 21-76.
- DIACONU 1970 Diaconu, P., *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Bucharest.
- DONAT 1973 Donat, I., *La vie pastorale chez les roumains et ses problème*, in: *Dacoromania*, I, Freiburg, 78-103.
- DUBY 1996 Duby, G., *Anul 1000*, Ed. Polirom, Iași.
- DUKOV 1973 Dukov, L., *Développement historique des éléments traditionnels en fer des instruments agricoles de travail sur le territoire bulgare*, in: Wellmann, I. (ed.), *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (Proceedings of the Hungarian Agricultural Museum)*, 69-75 (1971-1972), Budapest, 47-50.
- DUMISTRĂCEL 1962 Dumistrăcel, S., *Terminologia uneltelor agricole în limba română pe baza ALR*, in: *Studii și cercetări științifice, Seria Filologie*, XIII, 2, 167-208.
- DUNĂRE 1977 Dunăre, N., *L'élevage bi-pendulaire dans les zones de fenaison de l'Europe*, in: *Apulum*, XV, 764-767.
- DUNĂRE 1972 Dunăre, N., *Agricultura*, in: Dunăre, N. (ed.), *Țara Bârsei*, I, Ed. Academiei R.S.R., București, 107-156.
- DUNĂRE 1972a Dunăre, N., *Forme de viață pastorală*, in: Dunăre, N. (ed.), *Țara Bârsei*, I, Ed. Academiei R.S.R., București, 157-242.
- DUNĂRE 1969 Dunăre, N., *Păstoritul de pendulare dublă pe teritoriul României*, in: *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, (1965-1967), 116-138.
- DUNĂRE 1968 Dunăre, N., *Interdependența ocupațiilor tradiționale la români, factor de stabilitate și continuitate*, in: *Apulum*, VII, 2, 29-550.
- EDROIU 1971 Edroiu, N., *Despre apariția plugului în țările române*, in: *Terra nostra*, II, 95-117.

- EDROIU 1970 Edroiu, N., *Bibliografia referitoare la istoria instrumentelor de arat utilizate în agricultura din țările române*, in: „*Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historica*, 1, pp. 20-32.
- EDROIU, GYULAI 1966 Edroiu, N., Gyulai, P., *Evoluția plugului în țările române în epoca feudală*, in: AMN, II, 307-344.
- EMANDI 1981 Emandi, E. I., *Cercetări privind uneltele de tăiat de pe teritoriul României, în perioada secolelor IX-XVII*, in: *Studii și comunicări de istorie a civilizației populare din România*, II, Sibiu, 19-65.
- EMANDI 1981a Emandi, E. I., *Topoare din fier-tip bardă cu tub de înmănușare din Europa centrală, în perioada evului mediu dezvoltat*, in: *MemAntiq*, VI-VII (1974-1976), 164-184 + 10 fig.
- EMANDI 1980 Emandi, E. I., *Cultura plantelor în nordul Moldovei (secolele XI-XV) în lumina cercetărilor paleobotanice*, in: *Hierasus*, I, 264-269.
- EMANDI 1979 Emandi, E. I., *Depozitul de unelte descoperit la Zaharești (jud. Suceava)*, in: *SCIVA*, XXX, 2, 261-269.
- FEDOROV 1974 Fedorov, G. B., *Drevnerusskaja kul'tura Podnestrov'ja (X-XII vv.)*, in: Zelenčuk, V. S. (gen. ed.), Hâncu, I. G., Meljukova, A. I. (ed.), *Drevnjaja kul'tura Moldavii*, Izdatel'stvo Știinca, Kișinev, 109-126.
- FEDOROV 1973 Fedorov, G. B., *Genezis i razvitie feodalizma u drevnerusskogo naselenija Dnestrovsko-Prutskogo mezhdureč'ja v IX-XII vv. (po archeologičeskim dannym)*, in: Korol'juk, V. D., Sovetov, P. V., *Evropa v epochu feodalizma*, Izdatel'stvo Știinca, Kișinev, 42-52.
- FEDOROV 1960 Fedorov, G. B., *Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo mezhdureč'ja v I tysjačelietii n.e.*, I, Izdatel'stvo Akademija Nauk SSSR, Moskva.
- FERENȚ 2004 Ferent, I., *Începuturile Bisericii Catolice în Moldova*, ed. E. Ferent, Ed. Sapiientia, Iași.
- FLOREA, MUNTEANU 2012 Florea, N., Munteanu, I. (coord.), *Sistemul român de taxonomie a solurilor*, Ed. Sitech, Craiova.
- GIURESCU 1976 Giurescu, C. C., *Istoria pădurii românești din cele mai vechi timpuri până astăzi*, ediția a II-a revăzută și adăugită, Ed. Ceres, București.
- GOLDEN 1998 Golden, Peter B., *Nomads and Sedentary Societies in Medieval Eurasia*, American Historical Association, Washington, DC.
- HAIMOVICI, BEJENARU 1994 Haimovici, S., Bejenaru, L., *Studiul materialului arheozoologic aparținând sfârșitului secolului XIV și începutului celui de-al XV-lea, provenit din orașul medieval Siret*, in: *Suceava*, XXI, 41-55.
- HAIMOVICI 1994 Haimovici, S., *Studiul materialului paleofaunistic medieval (secolul XIV), descoperit în cătunul Hudum, județul Botoșani*, in: *Hierasus*, IX, p. 229-234.
- HAIMOVICI 1994a Haimovici, S., *Studiul arheozoologic al resturilor din două așezări medievale situate în județul Neamț*, in: *MemAntiq*, XIX, 431-452.
- HAIMOVICI, TARCAN, AMAXIMOAIIE 1993 Haimovici, S., Tarcan, C., Amaximoaie, G., *Studiul arheozoologic cu privire la materialul provenit din orașul medieval Siret (secolele XIV-XV)*, in: *ArhMold*, XVI, 311-320.
- HAIMOVICI 1993 Haimovici, S., *Studiul materialului osteologic descoperit într-un bordei din secolele XII-XIII de la Nicolina-Iași*, in: *ArhMold*, XVI, 307-310.
- HAIMOVICI 1984 Haimovici, S., *Studiul materialului paleofaunistic din așezarea datând din secolele X-XI e.n. de la Bârlălești (jud. Vaslui)*, in: *AMM*, V-VI (1983-1984), 205-212.
- HAIMOVICI 1980 Haimovici, S., *Resturile faunistice din așezarea de la Bârlad din secolele XIII-XIV*, in: *ArhMold*, IX, 85-92.
- HASDEU 1972, 1974, 1976 Hasdeu, B. P., *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor* (ed. G. Brâncuș), I-III, Ed. Minerva, București.
- HASDEU 1874 Hasdeu, B. P., *Originile agriculturii la români*, in: *Columna lui Traian*, V, 3.
- HASDEU 1874a Hasdeu, B. P., *Originile viniculturii la români*, in: *Columna lui Traian*, 4.
- HASDEU 1874b Hasdeu, B. P., *Originile păstoriei la români*, in: *Columna lui Traian*, 9.

- HAUDRICOURT, JEAN-BRUNHES DELAMARRE 1955 Haudricourt, A. G., Jean-Brunhes Delamarre, M., *L'homme et la charrue à travers le monde*, Ed. Gallimard, Paris.
- HÂNCU 1969 Hâncu, I. G., *K voprosu o sootnošenii vostočno-slavjanskoi i balkano-dunajskoj kul'tur lesostepnoj polosy Moldavii (X-XIV vv.)*, in: *Trudy istoriko-kraevedčeskogo muzeja Moldavskoj SSR*, II, Izdatel'stvo Știinca, Kișinev, 106-120.
- HENNING 1987 Henning, J., *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z.*, Akademie Verlag, Berlin.
- HUSA, PETRÁŇ, ŠUBRTOVÁ 1986 Husa, V., Petrání, J., Šubrtová, A., *Homo Faber. Pracovní ve starých vyobrazeních*, Ed. Academia nakladelství Československé, Praha.
- HUSA 1971 Husa, V., *Der Mensch und seine Arbeit. Die Arbeitswelt in der bildenden Kunst des 11. bis 17. Jahrhunderts*, ediția a II-a, Wiesbaden.
- IANUȘEVIČ 1976 Ianușevič, Z. V., *Kul'turnye rastenija Jugo-Zapada SSSR po paleobotaničeskim issledovanijam*, Izdatel'stvo Știinca, Kișinev.
- Istoria României I* *Istoria României, I, Comuna primitivă, sclavagismul, perioada de trecere la feudalism* (red. C. Daicoviciu), Ed. Academiei R.P.R., București, 1960.
- Istoria României II* *Istoria României, II, Feudalismul timpuriu, feudalismul dezvoltat, în condițiile fărâmițării feudale și ale luptei pentru centralizarea statului, feudalismul dezvoltat, în condițiile instaurării dominației otomane (a doua jumătate a secolului al XVI-lea)* (red. A. Oțetea), Ed. Academiei R.P.R., București, 1962.
- Istoria Românilor III* *Istoria Românilor, III, Genezele românești*, ediția a 2-a (coord. R. Theodorescu, V. Spinei), Ed. Enciclopedică, București, 2010.
- Istoria Românilor IV* *Istoria Românilor, IV, De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, ediția a 2-a (coord. Șt. Ștefănescu, C. Mureșanu, I-A. Pop), Ed. Enciclopedică, București, 2012.
- IVĂNESCU 1980 Ivănescu, Gh., *Istoria limbii române*, Ed. Junimea, Iași.
- JEAN-BRUNHES DELAMARRE 1985 Jean-Brunhes Delamarre, M., *La vie agricole et pastorale dans le monde. Techniques et outils traditionnels*, Ed. Gallimard, Paris.
- Kedrenos II Georgii Cedreni *Compendium historiarum*, II, CSHB, Bekker, Im. (ed.), Weber Verlag, Bonn, 1839.
- KÓS 1958 Kós, K., „Plugul satului” în colecțiile Muzeului Etnografic al Transilvaniei, in: *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, I, 295-302.
- KRASNOV 1971 Krasnov, Ju. A., *K voprosu o suščestvovanii pluga u pleteni černjachovskoj kul'tury*, in: *KSIA*, 128, 27-54.
- LESER 1931 Leser, P., *Entstehung und Verbreitung des Pfluges*, „Bibliotheca Ethnologica Anthropos”, Münster i. W.
- LORINȚ 1967 Lorinț, F., *Tovărășia de plug și ceremonialul aratului în nordul regiunilor Argeș și Oltenia*, in: *Revista Muzeelor*, IV, 1, 346-354.
- MARINOV 1978 Marinov, V., *Rasselenie pastuchov-khočevnikov vlachov na Balkanskom Poluostrove i za ego predelami*, in: *Slavjano-vološkie svjazi*, Chișinău, 162-177.
- MARINOV 1960 Marinov, V., *La sokha en Asie, Afrique et Europe. Étude d'éthnologie, d'archéologie et de préhistoire*, in: *Le VIe Congrès international des sciences anthropologiques et ethnologiques*, II, 1, Ed. Musée de l'Homme, Paris, 569-574.
- MATEI, EMANDI 1982 Matei, M. D., Emandi, E. I., *Habitatul medieval rural din Valea Șomuzului Mare (secolele XI-XVII)*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- McNEILL 1976 McNeill, W. H., *Plagues and People*, NJ: Anchor Books, Garden City.
- MIHAIL 1981 Mihail, Z., *Din istoria inventarului agricol în sud-estul Europei. Plugul*, in: *Memoriile Secției de Științe Istorice a Academiei Române*, Seria a 4-a, VI, 47-57.
- MONAH 2001 Monah, F., *Flora și vegetația cormofitelor din Lunca Siretului*, Ed. “Constantin Matasă”, Bibliotheca Historiae Naturalis, I, Piatra Neamț.
- MONAH 2000 Monah, F., *Determinări arheobotanice pentru stațiuni medievale din Moldova și Brăila*, in: *ArhMed*, III, 179-184.

- MONAH 1988 Monah, F., *Noi determinări arheobotanice pentru Moldova*, in: ArhMold, XII, 303-309.
- MORARU-POPA 1975 Moraru-Popa, G., *Plugul de lemn în România la sfârșitul secolului 19 și prima jumătate a secolului 20*, in: Terra nostra, III, 132-148.
- MORARU-POPA 1970 Moraru-Popa, G., *Contribuții la tipologia plugului românesc*, in: REF, XV, 2.
- MORARU-POPA 1968 Moraru-Popa, G., *Puncte de vedere în cercetarea etnografică a inventarului agricol arhaic românesc*, in: REF, XIII, 3.
- MORARU-POPA 1967 Moraru-Popa, G., *Comentarii etnografice la arheologia plugului*, in: REF, XII, 3, 146-154.
- MUNTEANU, FLOREA 2009 Munteanu, I., Florea, N., *Ghid pentru descrierea în teren a profilului de sol și a condițiilor de mediu specifice*, Ed. Sitech, Craiova.
- MUSTEAȚĂ 2008 Musteață, S., *Contribuții la cunoașterea cultivării solului la nordul Dunării Inferioare în sec. VIII-IX*, in: ArhMed, VII, 37-53.
- MUSTEAȚĂ 2005 Musteață, S., *Populația spațiului pruto-nistean în secolele VIII-IX*, Ed. Pontos, Chișinău.
- NEAMȚU 1975 Neamțu, V., *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- NEAMȚU 1972 Neamțu, V., *Originea și evoluția hîrlețului în Moldova și Țara Românească*, in: ArhMold, VII, 331-344.
- NEAMȚU 1970 Neamțu, V., *Aratrul fără plaz. Contribuții la cunoașterea vechilor unelte de arat pe teritoriul României*, in: MemAntiq, II, 423-438.
- NEAMȚU 1967 Neamțu, V., *Contribution à l'étude du problème des instruments à labourer utilisés au Moyen Age en Moldavie*, in: RRH, VI, 3, 533-552 + planșe.
- NEAMȚU 1966 Neamțu, V., *Contribuții la problema uneltelor de arat din Moldova în perioada feudală*, in: ArhMold, IV, 293-316.
- NOVIKOV 1963 Novikov, I. F., *Genezis pluga i etnografija*, in: Sovetskaja Etnografija, 2, 99-136.
- OLTEANU 1997 Olteanu, Șt., *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV-XI. Structuri demoeconomice și social-politice*, Ed. Didactică și Pedagogică, București.
- OLTEANU 1974 Olteanu, Șt., *Agricultura la est și sud de Carpați în sec. IX-XIV (I)*, in: Muzeul Național, I, 35-55.
- OLTEANU 1971 Olteanu, Șt., *Aspecte ale dezvoltării agriculturii pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în secolele X-XIV*, in: Terra nostra, II, 31-44.
- OLTEANU, ȘERBAN 1969 Olteanu, Șt., Șerban, C., *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- OSTUNI 1986 Ostuni, G., *Les outils dans les Balkans du Moyen Âge à nos jours*, I, *Nomenclature et formes*, (ed. André Guillou), Éd. de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales et Maisonneuve et Larose, 1-380; II, *Planches*, 381-1080.
- OȚEL 1936 Oțel, I., *Cercetări asupra păstoritului în Vrancea*, Tipografia I. N. Copuzeanu, București.
- PAMFILE 1927 Pamfile, T., *Industria casnică la români, studiu etnografic*, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, București.
- PAMFILE 1915 Pamfile, T., *Agricultura la români. Studiu etnografic, cu un adaos despre măsurătoarea pământului și glosar*, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, București.
- PAPACOSTEA 1993 Papacostea, Ș., *Românii în secolul al XIII-lea între cruciată și Imperiul Mongol*, Ed. Enciclopedică, București.
- PARAGINĂ 2002 Paragină, A., *Habitatul medieval la curbura exterioară a Carpaților în secolele X-XV*, Ed. Istros, Brăila.
- PARAGINĂ, CONSTANTINESCU 1980 Paragină, A., Constantinescu, Gh., *Descoperiri din secolele IX-XI pe teritoriul localității Budești (județul Vrancea)*, in: Studii și comunicări – Focșani, III, 71-87.
- PARAGINĂ 1979 Paragină, A., *Un nou depozit de arme și unelte din feudalismul timpuriu descoperit pe teritoriul județului Vrancea*, in: Studii și comunicări – Focșani, II, 40-49.
- PARASCA 1980 Parasca, P., *Territorial'noe stanovlenie Moldavskogo feodal'nogo gosudarstva vo vtoroj polovine XIV v.*, in: *Social'no-ekonomičeskaja istorija Jugo-Vostočnoj Evropy (do serediny XIX v.)*, Chișinău, 62-84.

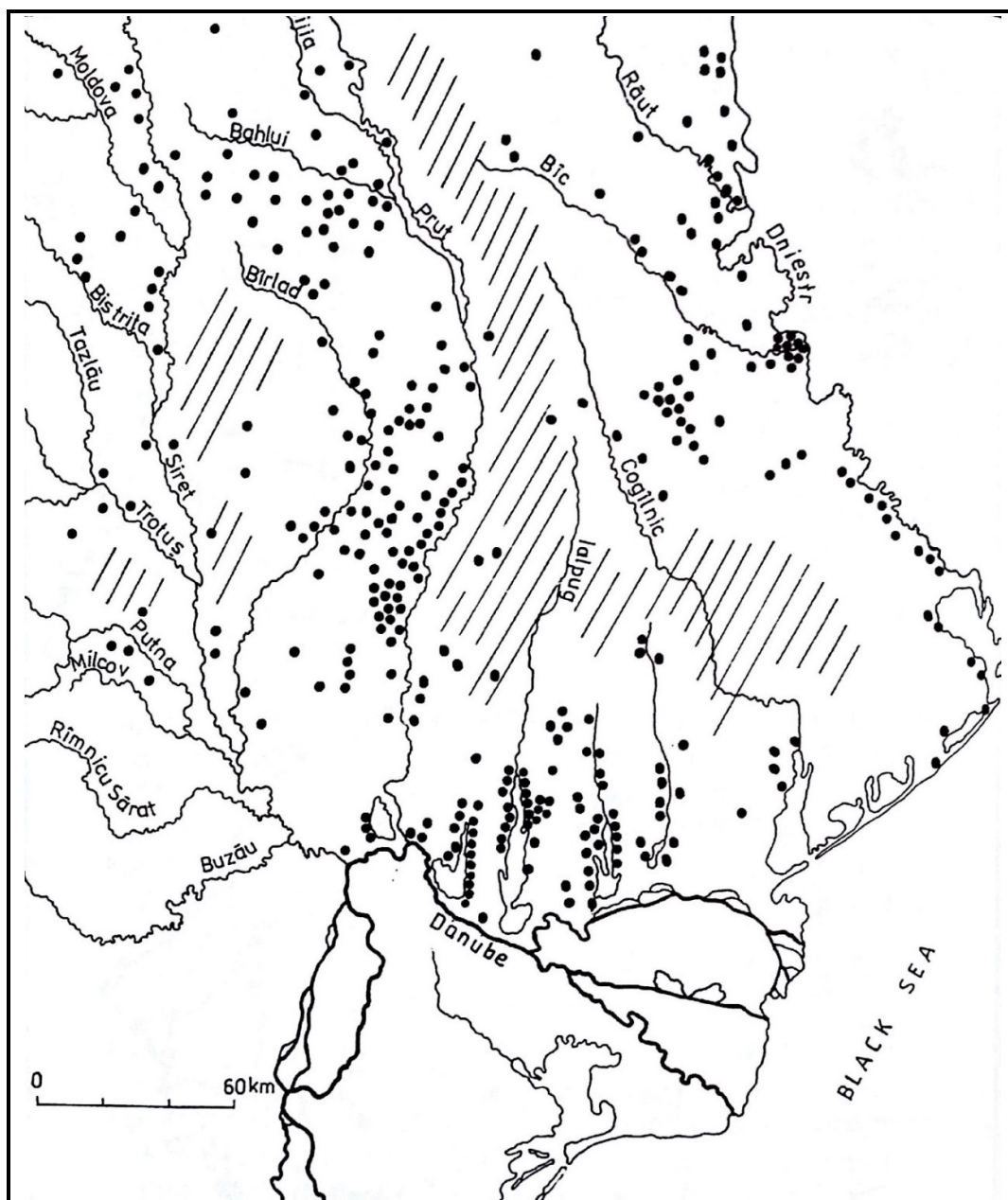
- PÁLÓCZI-HORVÁTH 1975 Pálóczi-Horváth, A., *L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie*, in: AOH, 29, 2, 313-333.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH 1973 Pálóczi-Horváth, A., *Situation des recherches archéologiques sur les Comans en Hongrie*, in: AOH, 27, 2, 201-209.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, TEODOR 1987 Petrescu-Dîmbovița, M., Teodor, D. Gh., *Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpați. Așezarea de la Fundu Herții (jud. Botoșani)*, Ed. Junimea, Iași.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, TEODOR, SPINEI 1974 Petrescu-Dîmbovița, M., Teodor, D. Gh., Spinei, V., *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice din Horodiștea de la Fundu Herței (jud. Botoșani)*, in: *Din trecutul jud. Botoșani*, I, 79-100.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, TEODOR, SPINEI 1971 Petrescu-Dîmbovița, M., Teodor, D. Gh., Spinei, V., *Les principaux résultats des fouilles archéologiques de Fundu Herței (Roumanie, départ. de Botoșani)*, in: *Archeologia Polski*, 16, 1-2, Warszawa, 363-383.
- PLATON, RĂDVAN, MALEON 2010 Platon, Al.-F., Rădvan, L., Maleon, B.-P., *O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu. De la Imperiul Roman târziu la marile descoperiri geografice*, Ed. Polirom, Iași.
- POLEVOJ 1969 Polevoj, L. L., *Tipologija zemlepašnyh orudij i pojavlenie pluga na territorii feodal'noj Moldavii*, in: Birnea, P. P. (red.), *Arheologičeskie issledovanija srednevekovykh pamjatnikov v Dnestrovsko-Prutskom mezhdureč'e*, Ed. „Știința”, Chișinău, 66-90.
- POPESCU-SIRETEANU 1980 Popescu-Sireteanu, I., *Contribuții la cercetarea terminologiei păstorești din limba română* (pentru uzul studenților), Iași.
- POSEA, POPESCU, IELENICZ 1974 Posea Gr., Popescu N., Ielenicz M., *Relieful României*, Ed. Științifică, București.
- POSTICĂ 2007 Postică, Gh., *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistean (secolele V-XIII)*, Ed. Academiei Române, București.
- POSTICĂ 2006 Postică, Gh., *Orheiul Vechi. Cercetări arheologice 1996-2001*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- POSTICĂ 1999 Postică, Gh., *Agricultura medievală timpurie în spațiul prutonistean*, in: Niculiță, I. et. al. (ed.), *Studia in honorem Ion Niculiță. Omagiu cu prilejul împlinirii de 60 de ani*, Ed. Cardidact, Chișinău, 268-279.
- POSTICĂ 1999a Postică, Gh., *Evoluția așezărilor din spațiul pruto-nistean în epoca migrațiilor (sec. V-XIII)*, in: *Thraco-Dacica*, XX, 1-2, 329-364.
- POSTICĂ 1985 Postică, Gh., *Arheologičeskie issledovania na srednevekovom poselenij Hansca*, in: *Arheologičeskie issledovanija v Moldavii v. 1981 goda*, Chișinău, 156-168.
- PRECUP 1926 Precup, E., *Păstoritul în Munții Rodnei*, „Biblioteca Dacoromania”, Cluj-Napoca.
- PUȘCARIU 1976 Pușcariu, S., *Limba română*, I, *Privire generală*, ediția a 2-a, ed. I. Dan, Ed. Minerva, București.
- PUȘCARIU 1905 Pușcariu, S., *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, I, *Lateinisches Element mit Berücksichtigen aller romanischen Sprachen*, Heidelberg.
- RADIANU 1909 Radianu, S. P., *Din trecutul și prezentul agriculturii românești*, București.
- RĂDULESCU 1942 Rădulescu, N. Al., *Asupra răspândirii plugului de lemn în România*, in: *Revista geografică*, V, 1-2, 38-55.
- M. Rogerii Carmen Miserabile Rogerius Magister Carmen Miserabile. *Super destructione Regni Hungariae temporibus Belae IV regis per Tartaros facta*, in: Popa-Lisseanu, G. (traducere, comentarii și prefață), *Izvoarele Istoriei Românilor (Fontes Historiae Daco-Romanorum, Fasciculus V)*, V, Tipografia “Bucovina” I. E. Torouțiu, București, 1935.
- Skyllitzès Skyllitzès, Jean, *Empereurs de Constantinople*, Flusin, B. (trad.), Cheynet, J.-C. (red.), Éditions P. Lethiellieux, Paris, 2003.
- SMIRNOV 1965 Smirnov, G. B., *K voprosu o pašennom zemledelie v Moldavii v svjazi s nachodkoj klada sel'skochozjajstvennykh orudij XIV v.*, in: *Tezisy dokladov i soobščeniij sed'moj (Kišinevskoj) sessii simpoziuma po agrarnoj istorii Vostočnoj Evropy (Oktjabr', 1964 g.)*, Chișinău, 34-67.
- SPINEI, POPOVICI-BALTĂ 1974 Spinei, V., Popovici-Baltă, R., *Principalele rezultate ale săpăturilor de la Hudum-Botoșani din anii 1970-1972*, in: *Din trecutul județului Botoșani*, I, 115-134.

- SPINEI 1975 Spinei, V., *Relations of the Local Population of Moldavia with the Nomad Turanian Tribes in the 10th – 13th Centuries*, in: Constantinescu, M., Pascu, Șt., Diaconu, P., *Relations Between the Autochthonous Population and the Migatory Populations of the Territory of Romania*, Ed. Academiei R.S.R., București, 265-276.
- SPINEI 2009 Spinei, V., *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Brill, Leiden-Boston.
- SPINEI 2008 Spinei, V., *The Cuman Bishopric – Genesis and Evolution*, in: Curta, F. (ed.) with the assistance of R. Kovalev, *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, Ed. Brill, Leiden-Boston.
- SPINEI 2003 Spinei, V., *The Great Migrations in the East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, Istros Publishing House/Museum of Brăila, Cluj-Napoca.
- SPINEI 1994 Spinei, V., *Moldova în secolele XI-XIV*, ediția a 3-a, Ed. Universitas, Chișinău.
- SPINEI 1988 Spinei, V., *Săpăturile arheologice din necropola medievală de la Hudum (1987)*, in: ArhMold, XII, 233-247.
- SPINEI 1985 Spinei, V., *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Ed. Junimea, Iași.
- SPINEI, POPOVICI 1985 Spinei, V., Popovici, R., *Cercetări din necropola medievală de la Hudum, jud. Botoșani*, in: ArhMold, X, 74-88.
- SPINEI 1981 Spinei, V., *Contribuții la istoria spațiului est-carpatic din secolul al XI-lea până la invazia mongolă din 1241*, in: MemAntiq, VI-VIII, 93-162.
- SPINEI 1980 Spinei, V., *Aspecte economice și sociale ale evoluției comunităților locale din spațiul est-carpatic în secolele X-XIII*, in: Hierasus, I, 217-242.
- SPINEI 1977 Spinei, V., *Informațiile istorice despre populația românească de la est de Carpați în secolele XI-XIV*, in: AIIAX, XIV, 1-21.
- ȘTEFĂNESCU 1980 Ștefănescu, Șt., *Organizarea statală pe teritoriul României în evul mediu timpuriu*, in: *Revista Muzeelor și Monumentelor. Seria Muzeu*, XVII, 4-5, 82-90.
- TABUNCIC 2004 Tabuncic, S., *Unele mărturii privitoare la civilizația agrară din regiunea răsăriteană a principatului moldovenesc în secolele XIV-XV*, in: Arnăutu, T., Munteanu, O., Mustață, S. (ed.), *Studii de istorie veche și medievală. Omagiu profesorului Gheorghe Postică*, Ed. Pontos, Chișinău, 213-221.
- TENTIUC 1996 Tentiu, I., *Populația din Moldova centrală în secolele XI-XIII*, Ed. Helios, Iași.
- TEODOR 2004 Teodor, D. Gh., *Depozitul de unelte și arme medievale timpurii de la Gârbovăț, jud. Galați*, in: MemAntiq, XXIII, 395-406.
- TEODOR 2003 Teodor, D. Gh., *Topoare medievale timpurii în regiunile carpato-nistriene*, in: *Spațiul carpato-danubiano-pontic în mileniul marilor migrații*, Ed. Alpha MDN, Buzău, 541-554.
- TEODOR 1999 Teodor, D. Gh., *Contribuții la cunoașterea obștii satești din mileniul marilor migrații*, in: *Carpica*, XXVIII, 103-108.
- TEODOR 1997 Teodor, D. Gh., *Descoperiri arheologice și numismatice la est de Carpați în secolele V-XI*, București.
- TEODOR 1996 Teodor, D. Gh., *Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV-XI d. H.*, (în col. BAI, VIII), Ed. Helios, Iași.
- TEODOR 1983 Teodor, D. Gh., *Date noi privind agricultura la est de Carpați în secolele IV-XI e.n.*, in: Toderășcu, I., Agrigoroaiei, I. (ed.), *Istorie și societate: Profesorului C. Cihodaru la a 80-a aniversare*, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 16-24.
- TEODOR 1980 Teodor, D. Gh., *The Eastern Carpathian Area of Romania V-XI Centuries A.D.*, BAR-International Series, 81, Oxford.
- TEODOR 1978 Teodor, D. Gh., *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e. n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Ed. Junimea, Iași.
- TEODOR 1978a Teodor, D. Gh., *Les établissements fortifiés des régions est-carpatiques de la Roumanie aux VIIIe-XIe siècles de notre ère*, in: *Slovenská Archeológia*, XVI, 1, 69-71.

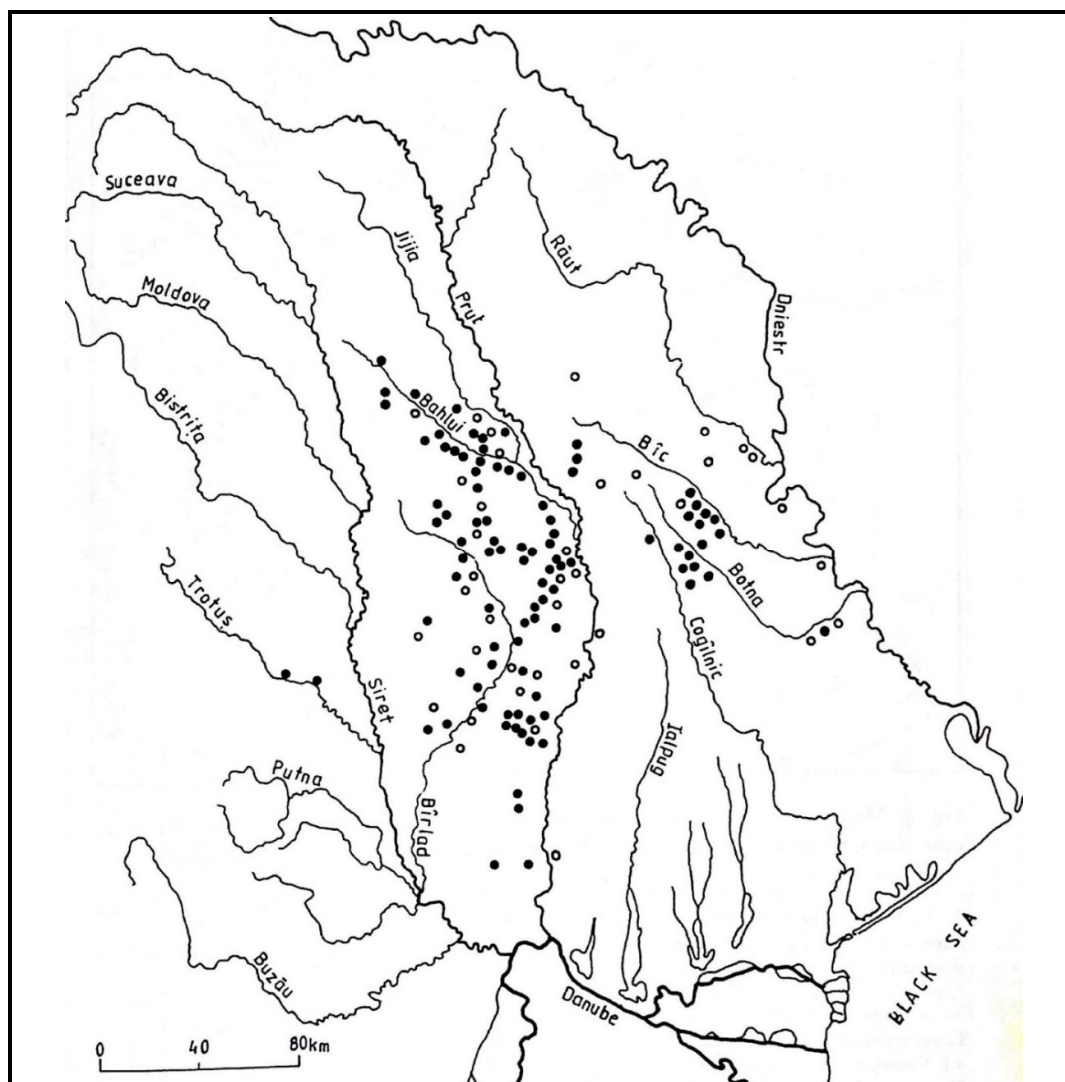
- TEODOR, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, SPINEI 1975 Teodor, D. Gh., Petrescu-Dîmbovița, M., Spinei, V., *Some Problems Concerning the History of Moldavia from the 10th until 14th Centuries*, in: Constantinescu, M., Pascu, Șt., Diaconu P. (eds.), *Relations Between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, Ed. Academiei R.S.R., București, 299-312.
- TEODOR 1973 Teodor, D. Gh., *Descoperiri arheologice în Moldova referitoare la agricultura din secolele VI-XI e.n.*, in: *Terra nostra*, III, 223-232.
- THOMPSON 2005 Thompson, William R., *Eurasian C-wave Crises in the First Millennium B.C.*, in: Chase-Dunn, C., Anderson, E. N. (eds.), *The Historical Evolution of World-Systems*, Palgrave Publishing House, New York, 20-51.
- TURCUȘ 2001 Turcuș, Ș., *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, Ed. Enciclopedică, București.
- VORNIC *et. al.* 2008 Vornic, V., Tabuncic, S., Ciobanu, L., Ursu, I., Iarmulschi V., *Sondajul în obiectivul arheologic de la Ialoveni - marginea de sud a orașului*, in: *Revista arheologică*, S.N., IV, 1, 186-208.
- VUIA 1964 Vuia, R., *Tipuri de păstorit la români (secolul XIX – începutul secolului XX)*, Ed. Academiei R.P.R., București.
- VULCĂNESCU 1967 Vulcănescu, R., *Agricultura în clisura Dunării*, Ed. Academiei R.S.R., Craiova.
- VULCĂNESCU 1967a Vulcănescu, R., *Agricultura de munte din vestul Carpaților meridionali*, in: *REF*, XII, 2, 97-107.
- VYJAROVA 1956 Vyjarova, J. N., *Proushoždenie bolgarskich pahotnykh orudi*, Moskva.

LIST OF ILLUSTRATIONS

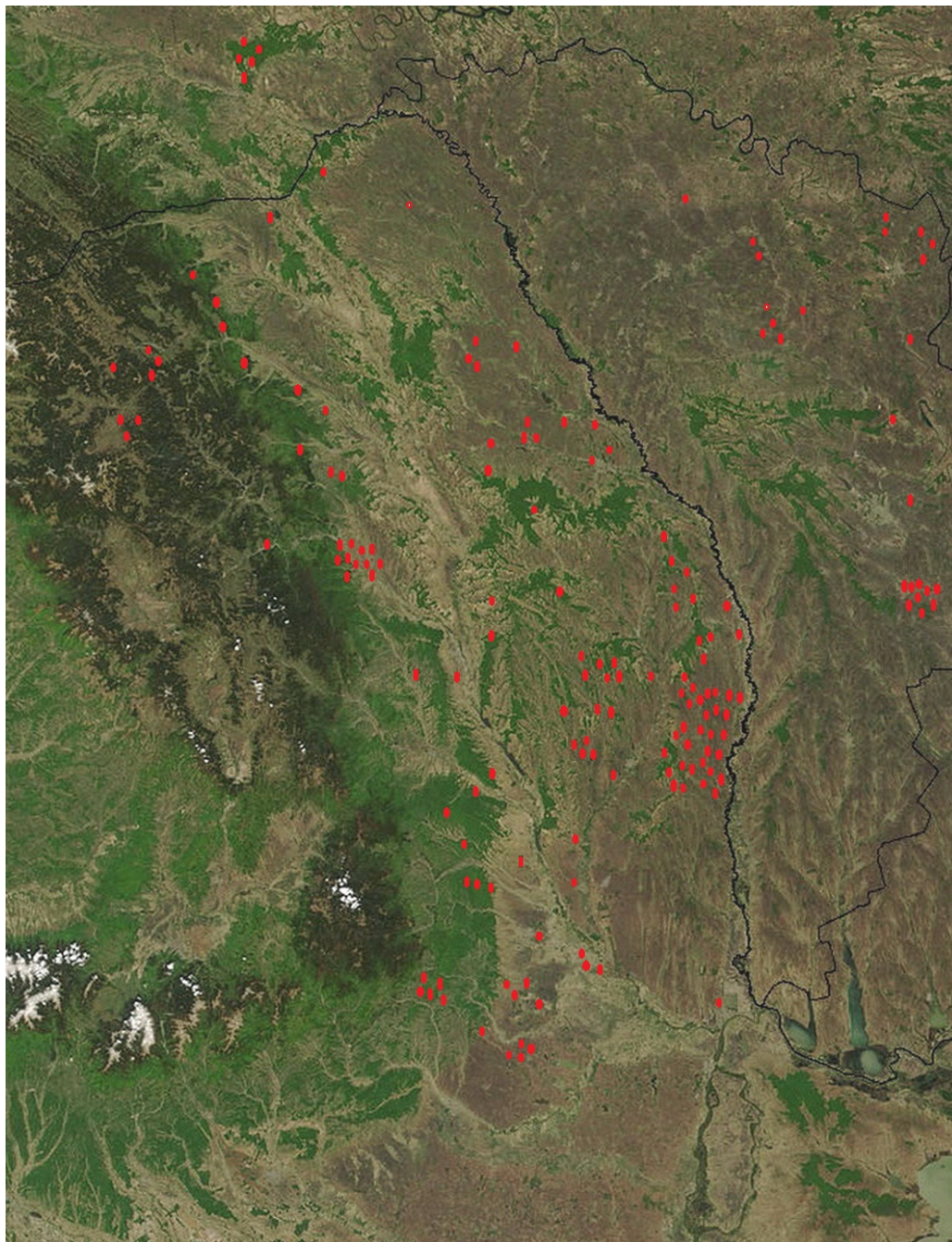
- Pl. I. Map of the local communities settlements discovered in the central and southern Moldavia, 9th – 11th Centuries (*apud* SPINEI 2009).
- Pl. II. Map of the local population settlements discovered in the central and southern Moldavia, 11th – 12th Centuries (*apud* SPINEI 2009).
- Pl. III. Map of the implements discovered in Moldavia, 10th – 14th Centuries.

Pl. I. Harta descoperirilor de așezări ale comunităților locale din zona centrală și sudică a Moldovei, secolele IX-XI (apud SPINEI 2009).

Pl. II. Harta descoperirilor de așezări ale comunităților locale din zona centrală și sudică a Moldovei, secolele XI-XII (*apud* SPINEI 2009).

Pl. III. Harta descoperirilor de unelte agricole în Moldova, secolele X-XIV.